

**A MAGYAR TUDOMÁNYTÖRTÉNETI INTÉZET
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI 61.**

Tardy Lajos

Magyar orvosok a cári Oroszországban

Schultheisz Emil és Váradi-Sternberg János társszerzői közreműködésével

Sajtó alá rendezte: Gazda István

Szakszerkesztő: Bodorné Sipos Ágnes

Könyvrészlet

**A Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 79. köteteként
2009-ben megjelent munka részlete**

Budapest, 2009

Tartalom

Borisz Godunov magyar orvosa, Rietlinger Kristóf

Gyöngyössi Pál, orvos és filológus *(Társszerző: Schultheisz Emil)*

Az idősebb és ifjabb Peken Keresztély *(Társszerző: Schultheisz Emil)*

Keresztúri Ferenc *(Társszerző: Schultheisz Emil)*

Magyar vonatkozású nyomdászati ritkaság a moszkvai egyetemi könyvtárban –

Keresztúri Ferenc könyve *(Társszerző: Váradi-Sternberg János)*

Reineggs Jakab, orvos, bányász és kohász *(Társszerző: Schultheisz Emil)*

Orlay János

Koritáry György *(Társszerző: Schultheisz Emil)*

Borisz Godunov magyar orvosa, Rietlinger Kristóf¹

Borisz Godunov cár folytatta IV. Ivánnak az állami rend megszilárdítására irányuló politikáját. Ő is mellőzte az előkelő fejedelmi és bojár családok utódait, nem ragaszkodott a megkövült hagyományokhoz, és nem idegenkedett a külföldiektől, hanem bizonyos mértékig utat nyitott egyes reformoknak, s ezzel előrevitte a hosszú tatár iga következtében elmaradt ország művelődését.

Vonatkozik ez az orvosok fokozott megbecsülésére is. Addig az orvosok gyakran igen kiszolgáltatott helyzetben voltak, ami nemegyszer sértő bánásmódban, sőt igazságtalan megtorlásokban mutatkozott meg. III. Iván idejében (1462–1505) egy zsidó orvost nyilvánosan kivégeztek a piacon, mert nem tudta meggyógyítani a cár egyik fiát. Egy német orvost ugyanakkor azzal vádolták meg, hogy egy tatár herceget rossz kezelésével megölt, miért is átadták az elhalt herceg családjának, mely rövid úton végzett vele.

Ilyen előzmények után érthető, hogy a külföldi orvosok nem szívesen léptek cári szolgálatba. Az egyszerű bojár-családból trónra emelkedett Borisz Godunov azonban belátásával, és nem utolsósorban rendkívüli bőkezűségével, el tudta feledtetni az orvosokkal elődei kegyetlenségét, és az ő uralkodásától kezdve – kisebb-nagyobb megszakításokkal – mind nagyobb számban tűnnek fel az orosz udvarban és az országnagyok mellett külföldi orvosok.

Az 1598-ban trónra lépett Borisz Godunov 1600-ban szervezi meg udvara orvosi ellátását. Német és cseh orvosokat hív be: a lübecki David Fassmar és Heinrich Schröder, a rigai Johann Hilschenius, a prágai Erasmus Benski, valamint a königsbergi Kaspar Fiedler orvosdoktorokat.

Még ugyanebben az esztendőben népes kíséret élén Oroszországba érkezik Erzsébet angol királynő követe, Sir Richard Lea, aki követségi orvosi minőségben magával hozta a magyarországi születésű, de már huszonhat éve Angliában élő Rietlinger Kristóf orvosdoktor is.

¹ Forrás: Tardy Lajos: Borisz Godunov magyar orvosa. In: Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Bp., 1979. Gondolat. pp. 119–121.

Konrad Bussow, hosszú ideig orosz szolgálatban álló lüneburgi nemesember 1584 és 1613 között vezetett naplóját a szovjet történetírás Borisz Godunov korszaka elsőrendű forrásának tekinti, és ezért a Szovjetunió Tudományos Akadémiája ezt a művet 1961-ben német eredetiben és orosz fordításban megjelentette. Ebből a naplóból érdekesen bontakozik ki Rietlinger Kristóf és társai oroszországi életének néhány vonatkozása.

„Az odaérkezett angol követet a cár arra kérte, hogy a kíséretéhez tartozó egyik orvost engedje át neki. Ez magyar nemzetiségű volt, név szerint Rietlinger Kristóf, egy igen tapasztalt, sok nyelvet tudó jeles orvos.” Az udvari orvosok elsősorban a cár személyes szolgálatára álltak, és „őfelsége előzetes engedelmé nélkül még a legelőkelőbb urakat sem kezelhették”.

Bussow krónikája kitér Rietlinger és a többi orvos javadalmazásának ismertetésére is. Pénzbeli fizetésük egymaga hatalmas összeget, személyenként évi 200 rubelt tett ki. Ehhez a következő járandóságok csatlakoztak: az orvosok és háznépük teljes élelmezése, havi 60 fuvar tűzifa, négy hordó méz, négy hordó sör, naponta másfél icce égetett bor és ugyanennyi ecet, naponta egy oldal szalonna. A cári konyhából naponta kitűnő étel „három-négy akkora tállal, hogy egy erős fickónak sem volt könnyű egy tál cipelése”. Friss élelmiszerek bevásárlására napi 12 rubelt kaptak. A cár minden egyes orvost öt jó lóval ajándékozott meg, annyi szénával és zabbal, amennyiből még több lovat is ki lehetett abrakoltatni. Személyes használatra külön egy-egy lovat adott nekik az uralkodó, hogy az orvosok azokon „nyár idején, minden reggel lóháton felkeressék a palotát és a gyógyszertárakat”, valamint további egy-egy lovat, hogy télvíz idején a szán elé fogják stb. Azonkívül minden doktor birtokadományban részesült, általában 30–40 parasztot kapott. És minden egyes esetben, amikor az orvosok által rendelt gyógyszerek hatásosaknak bizonyultak, damaszt- vagy bársonykaftánnal, cobolyprémekkel ajándékozta meg őket a cár. Mint Bussow megállapítja, az uralkodó részéről akkora megbecsülésben és tiszteletben részesültek Rietlingerek, „mint a legnagyobb hercegek és bojárok”.

A Borisz cár halála után kitört zavargások véget vetettek ezeknek a, legalábbis az orvosok számára oly boldog állapotoknak. 1605. január 1-én a feldühödött tömeg fosztogatni kezdte a cári borospincéket. Bogdan Belszkij rábírta a lázongókat, hogy inkább az orvosok vagyonára vessék magukat, „mivel azok meggazdagodtak..., s ők voltak Borisz tanácsadói”. A doktorokat teljesen kirabolták; Bussow szerint személyenként mintegy 2–3000 tallér kárt szenvedtek, életüket azonban megkímélték.

A következő esztendőben David Fassmar kivételével – nyilván az előbbi indokok alapján – Borisz Godunov valamennyi udvari orvosát, köztük Rietlinger Kristófot is kiutasítják Oroszországból.

Bussow szerint tehát Rietlinger és társai nemcsak gyógykezelői, hanem tanácsadói is voltak az uralkodónak, ami egyébként a nyugati és iszlám udvarokban is gyakori jelenség volt. A krónika nyilvánosságra hozásával a szovjet történettudomány a magyar orvostörténet adaléktárát is gazdagította.

Gyöngyössi Pál, orvos és filológus²

Társszerző: Schultheisz Emil

A XVIII. század kiemelkedő magyar orvosait általában kétfajta egyetemesség jellemezte: egyrészt az, hogy jóformán valamennyi életének tekintélyes részét külföldön töltötte, de magyarságát megtartva országok fölötti látókörhöz jutott, más tudományágakban is mélyreható eredményeket ért el; másrészt hogy orvosi hivatásán kívül más tudományágakban is jelentős eredményeket ért el.

Madai Dávid Sámuel Németországban a leghíresebb orvosok sorába emelkedett, egyben korának egyik legkiválóbb numizmatája volt. Orlay János amellet, hogy az orosz birodalmi orvostudományi társaság tudós-titkári állását töltötte be, mint pedagógus is maradandót alkotott. A pozsonyi Segner János András elismerten kiváló orvosa volt korának, a göttingai és hallei egyetem tanára, de még ismertebbé vált mint fizikus. Gyarmathi Sámuel Hunyad megyei főorvosban nemcsak az első magyar újságírók egyikét, hanem az összehasonlító nyelvészet legnagyobb magyar alakját is tisztelhetjük. S ezt a felsorolást igen hosszasan lehetne folytatni.

Gyöngyössi Pál, a kor egyik legérdekesebb magyar orvosegyénisége szemléletesen testesíti meg ezt a kétarcú univerzalitást. A debreceni kollégium növendéke 17 éves, amikor előbb fővesztésre, majd kegyelemből örökös száműzetésre ítélt apját, a kassai református prédikátort az Odera menti Frankfurtba követte.³ Itt folytatta tanulmányait, és itt jelent meg első műve: teológiai doktori, de filológiai vonatkozásokkal erősen átszőtt disszertációja.⁴ Gyöngyössi végül nem folytatja atyja pályáját; kutató elméje hamarosan más irányba terelte. Már teológiai tanulmányai során ízelítőt kapott a keleti nyelvekből, és ezen a tudományterületen akarja studiumait folytatni. E kor legkiválóbb keleti nyelvésze, a nagy Albrecht Schultens a leydeni egyetemen tartja előadásait, és rövidesen mellette találjuk –

² Forrás: Tardy Lajos – Schultheisz Emil: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. = Orvosi Hetilap 105 (1964) pp. 1425–1427. (A tanulmány szerkesztett változata); Lásd még: Tardy Lajos – Schultheisz Emil: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 240–243. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

³ Révész Kálmán: Gyöngyössi Pál 1668–1743. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monografiák. 1. köt. Bp., 1898. Hornyánszky. pp. 59–94.; vö. még: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 41–57. (Orvostörténeti könyvek – Libri Historiae Medicae)

⁴ Chorea castrorum sub tessera Gideonis militari – Praeside Paulo Gyöngyössi patre theol. Francofurti, 1730. Typ. Tobiae Schwartz.

előbb mint legszorgalmasabb hallgatóját, majd mint adjunktusát – Gyöngyössi Pált.⁵ Mint az ott járt Hermányi Dienes írja, Gyöngyössi „ritka nagy elméjű és nagy memóriájú ember vala, s Leidában nevezetesen az arábiai nyelvben annyira mense, hogy örömebb hallgatják vala őtet ebben a nyelvben a deákok, mint magát Schultens Albertet...”.⁶

1748-ban a nyelvészet és orientalisztika is kikerült Gyöngyössi tudományos érdeklődésének központjából, hogy a nagy útkereső végleg megtalálja a helyét a medicina művelésében: beiratkozott a leydeni orvoskarra.⁷ Orvosi tanulmányait azonban nem itt, hanem a harderwijki egyetemen fejezte be.⁸ Lehet, hogy kissé féktelen, vérbő egyénisége, nagyon is szabados életmódja miatt kellett elhagynia Leydent, de lehet, hogy erős túlzásai ellenére is Hermányi Dienes járt közel az igazsághoz, amikor Gyöngyössi titkos bonctani gyakorlatairól írt: „...Nagy híre volt, hogy holmi koldust becsalt a szállásra; de nem látták, hogy a szegény ember azon kijött volna, ezért nagy volt a gyanú, hogy ő azon tanulta az anatómiát titkon.” Természetesen ebből semmi nem lehet igaz, hiszen a németalföldi hatóságok a legkisebb gyanú esetén lecsaptak volna az emberöléssel gyanúsítható külföldre. Azt azonban már bizonyosnak mondja Hermányi, hogy Gyöngyössi „gyermek-halottat ásott volt ki a szegény Császár Péterrel együtt”,⁹ anatómiai ismereteinek tökéletesítése céljából.

Harderwijk egyetemén védte meg 1753-ban *'De empiricis remediis'* (A kipróbált orvosságokról) című¹⁰ doktori disszertációját, melyet a nagy Haller oly kitűnőnek ítélt, hogy méltónak találta felvenni gyűjteményes munkájába, mely *'Disputationes ad Morborum Historiam et Curationem Facientes'* (Beszélgetések a betegségek lefolyásáról és gyógyításáról) címmel 1760-ban Lausanne-ban jelent meg.¹¹ Az új szellem, melyet H. Boerhaave – Gyöngyössi nagyon tisztelt mestere – az orvostudományban képviselt, ezt a művet is áthatja. Ez az értekezés azt a praxisra irányult eklekticizmust tükrözi, melynek hirdetője a nagy holland klinikus volt.¹²

K. Rothsuh, a kiváló orvostörténész azt írja, hogy a tudománytörténet szempontjából nemcsak az a jelentős tudós, aki originális felfedezésekkel gazdagítja a tudományt, hanem az

⁵ Catalogus Examinum alumnorum Collegii. Senatsarchiv Inv. No. 357.

⁶ Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritos. 2. köt. Bev. és jegyz.: György Lajos. Kolozsvár, 1943. Minerva. p. 160.

⁷ Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCCCXXVIII. Ed. van Epen. Hagae Comitum, 1904. p. 108.

⁸ Zoványi Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. = Irodalomtörténeti Közlemények 1 (1891) p. 435. – Ebből az is kitűnik, hogy itt együtt diákoskodott a debreceni születésű Kőrösi Uri Jánossal, a később világhírré emelkedett oxfordi orientalistával.

⁹ Hermányi id. műve p. 160.

¹⁰ Paulus Gyöngyössi: Dissertatio inauguralis medica de remediis empiricis. Harderov, 1753.

¹¹ Schultheisz–Tardy id. műve p. 49, 56.

¹² Emil Schultheisz – Lajos Tardy: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus 53 (1964) No. 2. p. 152. skk.

is, aki munkásságával hozzájárul az új tudományos tanok egyetemes megértéséhez. Ilyen szempontból vizsgálva Gyöngyössi értekezését minden kétségen kívül megállapítható, hogy szerzője a legfrissebb elméleti-klinikai szemlélet hivatott interpretátora.

Elsősorban mesterének, a nagy leydeni klinikusnak, Boerhaave-nak tanait képviseli. Az a szintézis, mely a fizika, kémia, kórbonctan és hippokratészi medicina ötvözetével orvosi szemléletét jellemzi, szűrődik le Gyöngyössi munkájában.

A barokk kor orvosai hajlottak arra, éppen nagy filozófiai olvasottságuknál fogva, hogy elveszenek egy szellemes hipotézis, egy logikailag jól felépített teória mélységében. Egy-egy ilyen, a formális logika szempontjából jónak ítélt hipotézis túlságosan konzekvens keresztülvitele nem kevés ember életébe, jobb esetben „csak” egészségébe került. Ez a magyarázata annak, hogy pl. olyan tapasztalt és egyébként valóban kitűnő orvos is, mint Thomas Sydenham a szifilisz kezelésénél olyan higanyadagokat ajánlott, amelyek igen sok esetben irreverzibilis higanymérgezésekhez vezettek.

Boerhaave – és disszertációjából jól kivehetően az ő nyomán Gyöngyössi is – azon az állásponton van, hogy a természet problematikája spekulatív úton nem közelíthető meg. Az orvostudományban tehát az empiriából kell kiindulni. Ez Gyöngyössi gondolatmenetének a lényege. Alapvető hiba azonban az is – írja Gyöngyössi –, ha egy természettudományos törvényt használunk fel élettani vagy éppen kóros folyamatok egyedüli magyarázatául. Ami a fizikában támadhatatlanul igaz törvény (az ér és a cső hasonlata szerepel az eredeti szövegben), az a medicinában ezer esetben beválik, az ezeregyedikben nem. A természettudomány és a tapasztalat tehát csak akkor segíthet jobb megismeréshez, ha tekintetbe vesszük az élő szervezet sajátos reakcióit is. Ez az a gondolat, amely Boerhaave felfogásától a vitalizmus felé vezetett. Nem véletlen hát, ha Gyöngyössi értekezésében ismételten felbukkan a vitalizmust képviselő klinikus, G. E. Stahl neve.

A disszertáció második fele a Gyöngyössi által észlelt kóresetek kazuisztikus ismertetése és klinikai analízise. Csak a Boerhaave-iskola akkor még egyedülálló, mai értelemben véve is klinikai szemlélete magyarázza meg, hogy miképpen lehetett egy, tulajdonképpen orvosi pályája kezdetén álló doktorandusnak olyan átfogó orvosi tudása, amelyről itt Gyöngyössi tanúságot tesz.

A friss orvosi diploma birtokában hamarosan meghívást kap Oroszországba. A meghívás mögött Boerhaave unokaöccse, a Pétervárról hazatérő Abraham Kaau-Boerhaave kezét kell elsősorban keresni, aki maga is nagy hírnévű orvos volt, s diplomáját szintén a leydeni egyetemen szerezte. Régóta ismerte Gyöngyössit, aki rendkívül nagyra becsülte, és disszertációjában is nagy tisztelettel hivatkozott Kaau-Boerhaave-ra.

1753-ban öt évre szóló szerződést írt alá, melynek értelmében 600 rubel évi javadalmazás mellett orvosi állást vállalt a pétervári tengerészeti kórházban, „az orvostudományban és az azzal kapcsolatos tudományágakban megnyilvánuló kiváló érzéke” alapján.¹³

1758-tól kezdve részt vesz az orosz orvosképzésben mint a materia medica, fiziológiai és patológia előadója, majd rövidesen a legirigyeltebb állások egyikét foglalja el: a nemesi ifjak katonai akadémiájának főorvosa lesz. Emellett azonban magángyakorlatot is folytat, amelyről a kor legkiválóbb történészeinek, August Ludwig Schlözernek önéletrajzából¹⁴ értesülünk.

Schlözer eredetileg – akárcsak Gyöngyössi – orvos és orientalista volt, az arab nyelv kiváló ismerője, és azzal a szándékkal utazott hazájából Pétervárra, hogy onnan induljon el nagyszabásúnak tervezett keleti útjára. Azonban mint ismeretes, Oroszországban nagy tudományos pályát futott be, és az arabisztikát végleg felcserélte a történettudománnyal. H. Balázs Éva kitűnő Schlözer-tanulmányában¹⁵ megemlíti, hogy Schlözer magyar kapcsolatai négy évtizedes göttingai professzorsága alatt alakultak ki. E kapcsolatok eddig nem ismertetett előfutára volt a Schlözer és Gyöngyössi közötti, jóval korábban keletkezett baráti kapcsolat, melyről Schlözer így emlékezik meg:

„Betegre dolgoztam magamat. Egyetlen telet sem töltöttem Pétervárott láztalanul, az első kivételével. Alattomos, gyengén nyilvánuló, s tán éppen ezért annál veszélyesebb ideglázban szenvedtem, mely általában Mihály napja körül tört reám, és mintegy két hónapon át tartott. Munkámban mit sem akadályozott, sőt szinte az egzaltáltságig fokozta szellemi erőmet. Lelki és testi orvosom Gyöngyössi úr volt, egy derék magyar s kiváló férfiú. A keleti irodalom neki is – akárcsak nekem – régi szenvedélye volt: hollandiai egyetemi tanulmányai alatt ő is elmélyedt az arab studiumokban. Sokszor hosszú órákon át foglalkoztunk ezzel, mielőtt a lázra és a receptekre tértünk volna. Ez a filozófus-orvos (akinek a következő években a cárnő háziorvosává kellett volna lennie, s a cárnő udvarában kellett volna laknia, de elhárította magától ezt a megtiszteltetést, mivel az udvar nem volt ingyére) olyan jól kezelt engem kininnel, hogy a tél hátralevő részét, a tavaszt s az egész nyarat ismét az eddigihez hasonlóan munkával tölthettem el.”¹⁶

¹³ Ja. Csisztovics: *Isztorija pervih Medicinszkih Skol v. Rosszii*. Peterburg, 1883. p. CLIV.

¹⁴ Göttingen, 1802. p. 171.

¹⁵ H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. A. Schlözer és magyar tanítványai. = *Századok* 37 (1963) pp. 1187–1202.

¹⁶ Tardy Lajos: Hozzászólás H. Balázs Éva „A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. A. Schlözer és magyar tanítványai” c. tanulmányához. = *Századok* 38 (1964) pp. 208–209.

Schlözer csak abban tévedett, hogy Gyöngyössi végleg visszautasította az udvari orvosi állást, mert végül mégiscsak elfogadta a „pridvornij doktor” magas méltóságát.

Mint orvos további művekkel nem örökítette meg nevét, bár feldolgozatlan kéziratok hagyatéka még tartogathat meglepetéseket. Betegsége miatt korán visszavonult a magánéletbe, és attól fogva ismét az arabisztikának szentelte munkásságát. I. J. Kracsovskij, a kiváló orosz arabista is megemlékezik művében Gyöngyössi filológiai munkásságáról, és megemlíti, hogy kilenc kötetet hagyott hátra, melyeknek feldolgozása azonban még nem történt meg.

Az idősebb és ifjabb Peken Keresztély¹⁷

Társszerző: Schultheisz Emil

Peken Keresztély tősgyökeres orvoscsaládból származott. Édesapja – idősebb Peken Keresztély – Gömör megye hírneves főorvosa volt, édesanyja rokonai – a Fukkerek,¹⁸ Hambacherek¹⁹ – ugyancsak neves felvidéki orvosok voltak.

Az ifjabb Peken Keresztély 1730-ban született²⁰ a Gömör megyei Rozsnyó városában,²¹ jómódú lutheránus családból. Édesatyja már 1721 óta vármegyei főorvos volt,²² és amikor fia megszületett, magas állása mellett már tekintélyes magánpraxisnak is örvendett.

A gyermek alig kilencéves korában felejthetetlen ízeltöt kap az orvosi hivatás nagyszerűségéből, amikor édesatyja, élete kockáztatásával önfeláldozóan irányítja és végzi a köröskörül dühöngő és Rozsnyót is szörnyű csapással fenyegető pestis elleni küzdelmet.²³

Rozsnyó városában még nagyon elevenen él a pestis iszonyú pusztításának emléke. Az 1710. évi járvány május havától augusztusig 2025 rozsnyói lakost döntött a sírba.²⁴ Az Erdély felől közeledő gyilkos járvány most még félelmetesebbnek ígérkezik. A máskor lassú, tehetetlen hatóságok most valóban nagy eréllyel, szervezeten veszik fel a harcot a betegség

¹⁷ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A két Peken. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 58–85.

¹⁸ A XIX. század közepéig több neves orvosdoktorot adott a család az országnak; közülük szakirodalmilag is működött Fukker András orvos és szemézmester, mezőgazdasági író, Fukker Mihály orvos és szülésmester. egy kémiai-fiziológiai disszertáció szerzője, Fukker Illés (1756–1792) kassai gyógyszerész, Fukker Frigyes (1749–1805) orvos pedig, aki a nagyszombati egyetem orvoskarát végezte el, a politikai és földrajzi irodalom terén hagyott hátra néhány említésre méltó alkotást. Valamennyien Sáros megyeiek.

¹⁹ Ugyancsak Sáros megyei orvoscsalád. Hambacher Sámuel 1710-ben szerezte Wittenbergában orvosi oklevelét. 40 éven keresztül viselte Sáros megye főorvosi tisztségét. II. Ágoston lengyel királynak is udvari orvosa volt. Fia, Sámuel rokona, Peken Keresztély hívására vállalt orosz katonatorvosi szolgálatot; 1771-ben azonban hazatért és – mint egykor édesatyja – Sáros megye főorvosa lett.

²⁰ Steph. Weszprémi: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris.* Centuria I. Lipsiae, 1774. Ex officina Sommeria. p. 123.; Sz. M. Gombach: *Russzkaja medicinskaja literatura XVIII. veka.* Moszkva, 1953. p. 45.; más orosz szerzők azonban 1731. február 3-ára teszik születése időpontját, így W. M. Richter *’Geschichte der Medizin in Russland’* (Vol. 1–3. Moskau, 1813–1819) c. kötetében (3. köt. p. 505.) és nyilván az ő nyomán Schwarz Ignác (Vasárnapi Ujság, 1895. No. 13. p. 202.)

²¹ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 10. köt. Bp., 1905. Hornyánszky. 88–89. has.

²² Weszprémi: *Succincta...*, Tom. I. p. 123.; Szinyei: *Magyar írók élete és munkái.* 10. köt. 88. has.; idősb Peken Keresztély Königsbergben végezte el az egyetemet. Ewald (1674–1719) professzor elnöklelte alatt 1717-ben a mérgekről (*De venenis*) disputált, majd rövidesen ugyanott elnyerte a licenciátusi fokozatot.

²³ „Praescriptio domini Doctoris Rosnaviensis Christiani Peken in negotio contagionis” (6 oldalon 15 pontba foglalt pestiselleni rendszabályok). Kelte: 1739. június 18, Rozsnyó (MOL, Múzeumi törzs, 23. boríték).

²⁴ Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* 4. köt. Bp., 1940. MOKT. 72. cikk. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 168.); Az 1708–1710-es években összesen 300 ezer magyar pusztult el pestisben. Ezért írja Weszprémi: „Hungariam ea aetate non vivorum domicilium, sed mortuorum exstitisse sepulchrum”, lásd: Weszprémi: *Succincta...*, Tom II. Part 1. Viennae, 1778. Typis Io. Thomae nob. de Trattner. p. 15.

ellen; persze a sikeres védekezés elsősorban a védekezést irányító orvosok tudásán, bátorságán és a lakosság fegyelmezettiségén múlik.

Akit a rettentő kór ágynak dönt, annak még a házát is iszonyodva kerülnek el a többiek – csak a csuklyás orvos lép át, mert köteles átlépni a fertőzött ház küszöbén, hogy a gyógyulást, a bizakodást vagy legalább az enyhülés ídját eljuttassa a szenvedőkhöz. Peken Keresztély látja édesatyját, mellkasán kék és vörös posztóból vágott kereszttel, a pestisorvosok jelvényével, amint önfeláldozóan küzd a lakosság életéért. A pestis országszerte félelmetes arányokban szedi áldozatait. Egyes városokban a lakosság fele esik martalékaul a dühöngő járványnak. A sötétségben tartott nép nem érti meg a pestis elleni rendszabályok üdvös voltát, és sok helyütt nyílt lázadásban tör ki a szigorú intézkedések miatt.²⁵ De ott, ahol az orvosok tudásuk és erélyük javát nyújtják, a lakosság pedig fegyelmezetten követi ez előírásokat – mint pl. Besztercebányán, ahol Moller Károly Ottó doktor bölcs rendszabályait maradéktalanul végrehajtja a lakosság²⁶ – ott gátat lehet vetni a „ragadványos nyavalya” tombolásának. A pestisjárvány elleni védekezésnek egyetlen módja a rendkívül szigorú karantén volt. Igaz ugyan, hogy már a XVIII. században igyekeztek a himlőinoculációhoz hasonló eljárást kidolgozni a pestissel szemben is, ez azonban természetesen nem vált be. Ez irányú vizsgálatokat éppen a később nagy nevű orvostörténész hazánkfia Weszprémi is végzett.²⁷ E problémával még londoni tartózkodása alatt foglalkozott. Megoldani e kérdést ily módon nem sikerült. A konzekvensen végrehajtott vesztegzár azonban segített. Ez volt a helyzet Rozsnyón is, ahol – bár körülötte szinte mindenütt szedte áldozatait a pestis – csak kevés ember életét oltotta ki a szörnyű kór.²⁸

Talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy e nyilván maradandó gyermekkori élmény, minden félelmetessége ellenére is, egyik rugója volt annak, hogy az ifjabb Peken Keresztély – a szmolenszki pestisjárvány majdani megfékezője – édesatyja hivatását választotta. Mire a rozsnyói hatosztályú gimnáziumot elvégezte, 1747. augusztus 14-én²⁹ fiatalon, 53 éves korában meghalt az édesatyja. Az ifjú Peken egy ideig

²⁵ Pl. Békés városában a szigorú, de helyes pestisrendeletek miatt súlyos lázadás tört ki. Lásd: Karácsonyi János: Békés vármegye története. 2. köt. Gyula, 1896. Dobay. p. 39.

²⁶ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 289.

²⁷ Weszprémi pestisoltásról írott munkájának címe: Tentamen de inoculanda Peste. Londini, 1755. Litteris Joan. Tuach. IV, 30 p. – Vö.: Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. MOKT. p. 106.

²⁸ Természetesen a pestisjárvány súlyosságán az sem változtatott, hogy Rozsnyó közegészségügye igen fejlett volt. Jól működő kórházzal és fürdőházzal rendelkezett; utóbbi is a városi orvos felügyelete alatt állott. A városban a kuruzslást már 1603 óta szabályrendelet tiltotta. Hogy a városnak jó orvosa legyen, arról a magistrátus még áldozatok árán is gondoskodott. Lásd: Mikulik József: Magyar kisvárosi élet 1526–1715. Történelmi tanulmány. Rozsnyó, 1885. Ráth. p. 117.

²⁹ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 88. has.

rokona és gyámja, Karner Mátyás Dobsina melletti, rédovai vörösréz-bányájában gyakoromokoskodik.³⁰ Ez a tevékenység azonban nem tudja véglegesen lekötni – ő is orvos akar lenni. Mint protestáns szülők gyermeke hiába kopogtatna a bécsi vagy prágai egyetemen. Ezért 1748 tavaszán útlevelet kér a Helytartótanáctól, hogy Szászországba, elsősorban Wittenbergába utazhassék, „nyelvtudás, valamint más tisztes és hasznos ismeretek szerzése céljából”.³¹ Kérelmét elhalt édesatyja érdemeinek tömören rövid hivatkozásával támasztja alá, és ezeken a sorokon érezhető, hogy gyermeki kegyelet egyben a közmegebecsülést is tükrözi. Az idős Peken igazi orvos-egyéniségét plasztikusan állítja elének a fiú által adott, azokban az időkben nem éppen szokásos jellemzés: „nem csupán a magasabb renden levő urak, mint inkább a szegény nép javára áldozta fel nappalait s éjszakáit”.³²

Gömör megye méltányolni tudta elhalt főorvosának érdemeit és 1748. április 5-i, Pelsőcön kelt felterjesztésében melegen pártolja útlevélkérelmét, és megállapítja, hogy egykori *physicus* nemcsak megyéjében fejtett ki közhasznú és dicséretes tevékenységet élete végéig, hanem a szomszédos megyékben is öregbítette hírnevét.³³

1748. június 5-én a helytartótanács Peken Keresztélynek saját pénzén és költségén folytatandó wittenbergai – elsősorban orvostudományi – tanulmányai céljára egy évre érvényes útlevelet ad.³⁴ 1748. szeptember 13-án „subscribál”.³⁵ Két szemesztert tölt a wittenbergai egyetem orvoskarán, majd a tanév befejezése után hazatér Rozsnyóra. 1749. augusztus 1-én „Peken Christianus Wittenbergensis Studiosus” újabb egy év tartamára ismét útlevéllért folyamodik – ezúttal a jénai egyetem látogatásának céljával. Kérelmét a Helytartótanács pártolólag terjeszti fel a királynőhöz.³⁶

³⁰ „cum maturius statum aetatis meae juvenilem, tum etiam sumptus, quis ex rehdovensi Cuprae fodinae, parte huic Comitatu adjacente habita industria domini generosi Maththiae Karner tutoris mei congestos (quod ipsum idem d. Karner recognosceret et aliunde etiam Incl. Universitati apprime constaret) considerarem hic in pulveribus atque angulis privatis haud consultum consumere, reperi”. (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1748 – közelebbi dátum hiányzik)

³¹ „...signanter in Saxoniam, Vittenbergam ... fine eo, ut linguis et aliis honestis iisque utilibus artibus, praecique arti medicae incumbere” (uo.)

³² „...diebus atque noctibus nontantum altioris status, Dominis, sed et miserae plebi praestita” (uo.)

³³ „...ob merita etiam denati eiusdem parentis, Comitatus huius usque ultimum vitae Phisici non tantum in gremio nostro utiliter et laudabiliter, verum in vicinis quoque adjacentibus Comitatus praescita et cumulata” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1748. ápr. 5-ről)

³⁴ „Christianus Peken ex comitatu Gömöriensi oriundus Augustanae Confessionis ... in Saxoniam Wittenbergam studiorum suorum vel maxime Medicae, linguarumque addiscendarum ... propriis sumptibus et expensis” stb. (uo.); saját nevét „Pekken”-nek írja. Egyébként neve legtöbbször mint Peken vagy Pekken szerepel; ritkábban mint Paeken, Pecken vagy Poecken.

³⁵ Joan. Ladisl. Bartholomaeides: Memoriae ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817. Typ. J. Th. Trattner. p. 256.

³⁶ „Christianus Pecken ex comitatu Gömöriensi ... ante unum annum penes eatenus obtentum benignum Indultum regium ... in Jenensem profecti, qualiter pro ulteriore inibi permanendi indultu demisse supplicent, Maiesta Vestra ... clementissime dignabitur” (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1749. aug. 1-ről)

Két hónap sem telik bele és a királynő hozzájárul az útlevel iránti kérelem teljesítéséhez, azzal azonban, hogy amennyiben a kérelmező tovább kívánna az ország határain kívül időzni, úgy nyújtson be ennek érdekében újabb folyamodványt.³⁷ 1751-ig Jénában, Halleban és Wittenbergában folytatja matematikai és orvosi tanulmányait.³⁸ Ez év szeptemberének 25-ik napján, Vater professzor elnöklete alatt³⁹ védi meg doktori disszertációját, mely a vértólulással foglalkozik.⁴⁰

A fiatal orvostudor diplomája birtokában október 8-án⁴¹ visszatér Magyarországra, és nyomban elfoglalja atyja egykori állását. Huszonkét éves korára megyei physicus lesz mint Bács megyei orvosdoktor utóda.⁴² Ezt az állást azonban mindössze egy esztendeig tölti be, mert előtünk ismeretlen ok miatt összekülönbözött a megye uraival, és 1754-ben meg kellett válnia tisztségétől.⁴³ 1753 júniusában Christianus Peken Medicinae Doctor et Mathematicus hosszú évek után újból útlevelkérelemmel fordul a Helytartótanácsához – de most már Oroszország az úti cél. Beadványában az előzmények rövid vázolója után előadja, hogy a Pétervárott virágzó matematikai tudományokban szeretne elmélyedni, amire annyival is

³⁷ „...ut si longius emanere vellent, pro novo indultu recurrere tenentur” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acah., 1749. szept. 30-ról)

³⁸ Ja. Csisztovics: Isztorija pervih Medicinszkij Skol v. Rosszii. Peterburg, 1883. p. 510.; Szinnyi azt írja (Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 89. has.), hogy 1749-ben „Halas”-ra ment. Ez tévedés, ami Bartholomaeides művének sajtóhibájából származik, ahol az áll, hogy „Christianus Paecken Rosnaviensis discesseret 1. Oct. 1749 Halas, sed in Aug. 1750 Viterbergam denuo rediit.” Halas helyett Halae olvasandó. Vö. Bartholomaeides id. mű, valamint A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 4. Berlin–Wien, 1932. Urban & Schwarzenberg. p. 542.

³⁹ A Wittenbergi egyetem feljegyzései között a következő olvasható: „Sub Decanatu ... Abrami Vateri die 25 Septembris (1751) Christianus Paecken, Rosnavia, Hungarus ... dissertationem ... de causis et effectis Plethorae ... defendit ac ... diploma doctris abtinuit.” (Dekanatsbuch der Medizinischen Fakultät. Blatt 123.) Az adat szíves megküldéséért a hallei egyetemi könyvtárnak, illetve Gaudeitz könyvtárosnőnek tartozunk köszönettel. – Vater Abrahám professzor (1684–1751), kinek neve az anatómiában mai napig él, kora egyik legnevesebb és irodalmilag legtermékenyebb anatómusa, aki a descriptív anatómia mellett számos élettani kérdéssel foglalkozott.

⁴⁰ „Christian Pecken (Rosnavia–Hungar.) de causis et effectis plethorae”. Vö.: Győry: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 24.

⁴¹ Szinnyi: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 89. has.

⁴² MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acah., 1753. jún. 18-i iratból kitűnően (... ante annos duos per I. Comitatum Gömöriensem pro Physico vocari meruerim), és Russzkij Biograficeszkij Szlovar „P” köt. p. 466. (...hazájába visszatérve Peken Gömör megye physica lett). – Téves azonban Schwarz Ignác közlése (Vasárnapi Ujság, 1895. No. 13. p. 202.), mely szerint Peken „azon reményben, hogy az 1747-ben meghalt atyja által bírt megyei fizikátust elnyeri, visszatért hazájába; de miután azt időközben Balassa gróf közbenjárására Bél Mátyás, a híres történész fia, János kapta meg, ismét elhagyta szülővárosát és az orvosok akkori Mekkájába, Oroszországba ment”. – Bél János Teofil – akinek *'Adversaria medica Joh. Theoph. Bel, medicinae doctoris, 1749'* című, 253 lap terjedelmű kéziratát az OSzK Kézirattára őrzi, a szóban forgó években Szomolnok, Csetnek, Jolsva stb. környékén praktizált (vö. Magyar-Kossa id. műve 4. köt. p. 369.). Vö.: Ladisl. Bartholomaeides: *Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica. Cum tabulis, faciem regionis et delineationem cavernarum ad Ágtelek exhibente. Tom II. Leutschoviae, 1808. Typ. Jos. Car. Mayer. p. 412: „... Bach-megyei in officio provincialis physici ... successorem...”*

⁴³ „...eousque donec alter in locum meum fuit substitutus” (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acah., 1753. jún. 18-ról); vö. Russzkij Biograficeszkij Szlovar id. mű és Csisztovics id. műve.

inkább megvolna a lehetősége, mivel nagybátyja, Fukker Mátyás orosz cári rendőrfőnök meghívta, és a költségeket is magára vállalta.⁴⁴ Három évi időtartamra kéri az útlevelet, amelyet rövidesen meg is kap, azzal, hogy „matematikai tanulmányok folytatása céljából az oroszországi Pétervárra utazhat és ott három évig maradhat, a három esztendő elteltével pedig hazatérhet”.⁴⁵ A magas állást betöltő rokon nyilván latba vetette befolyását, hogy a bécsi orosz követség sürgesse a kedvező elintézését.

1755. november elején már Pétervárott van,⁴⁶ – abban az esztendőben, amikor Lomonoszov állhatatos küzdelme megteremti a moszkvai egyetemet. Mint csapatorvos 1755. november 18-án belép az orosz katonai egészségügyi szolgálatba,⁴⁷ de előbb a birodalmi orvskollégiumban vizsgának vetik alá.⁴⁸ Egy évvel később – 1756. december 3-án – már ő hívja meg sógorát, Hambacher Sámuel doktort az orosz katonaoorvosi szolgálatba. Ez a levél – melyet kiemelkedő orvostörténeti érdekessége miatt alább teljes egészében közlünk – egyben megvilágítja írója első oroszországi hónapjainak, vizsgáinak lefolyását is:⁴⁹

⁴⁴ „Cum autem ... prorsus singulari aliquo instinctu ad sublimius perdiscendas liberaliores artes ... et ideo Petroburgum, cum primis Study Mathematici ibidem vel amaxime florentis perlustrandis causa, sumptibus fratris mei Matthiae Fukkeri Supremi Vigiliarum Praefecti in Russorum Imperatricis servitio Militari existentis proficisci” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1753. jún. 18-ról). – Ez a Fukker Mátyás orosz ezredes eperjesi születésű ember volt, aki városa történetét (melyet nagybátyja, Fukker András írt) magával vitte Szentpétervárra (Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 3. köt. Bp., 1894. Hornyánszky. 847. has.). Utóbbira vonatkozóan lásd Fukker András kéziratát: *Tokainum illustratum A. 1751* (OSzK Kézirattár, Quart. lat. 1894), melynek német nyelvű függeléke a Fukker-családra vonatkozó életrajzi adatokat tartalmaz.

⁴⁵ „...quatenus in Russiam Petersburgum fine prosequendi ibidem Study Mathematici proficisci possit” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios, Acath., 1753. jún. 18-ról)

⁴⁶ Csisztovics id. műve p. 161.; Hirsch–Haberlingen–Hübötter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 520. – Richter tévesen írja (id. műve p. 505.), hogy már 1751-ben orosz szolgálatban állt.

⁴⁷ Vö. Hirsch–Haberlingen–Hübötter id. műve, Richter id. műve

⁴⁸ Csisztovics id. műve p. 161.

⁴⁹ „Wohl Edl gebohrner Insonders Hochgeehrtster Herr Schwager. Dero mir sehr angenehmen Brieff von 10. Nov. stili novi habe erhalten, auch daraus erstehen, das Euer W. Edl Geb. endlich entschlossen sind, unter favorable Bedingungen in Russisch Kays. Dienste zu treten. Ich will also dieselben diemit entdecken, und darüber der Antwort erwarten. Im Fall es beliebig ist, bey der Armee als Feld Medicus zu dienen, so ist die Gage 600 Rubel: dabey 10 rationes auf Pferde, zwey Kerle zur Bedienung, und frey Quartier (ausgenommen St. Petersburg und Muscau, wo keiner der bey Armee in Dienst ist, dieses letztere Stack hat) und dieses ist auch die Gage die ich als Feld-Medicus genieste. Im andern Falle ist die Gage 500, 800, auch 1200 Rubel, wer rühmlich durch lange Dienste eine bessere Stelle erwerben kan. – Was die Dienste selbst anbelanget, so bestehen diese mehr in dem Commando welches der Medicus über die Staabs-Chirurgos, und Sub-Chirurgos hat (in deme diese nicht unter des Obersten Chefs des Regiments etc. seinen Commando stehen, sondern absolutement unter den Feld-Medico) als in würk. Praxi medico: es sey dem in casibus intricatis. – Nunmehr aber auf dero Persohn zu kommen, so habe heute mit Ihro Excell. S. Leib Medico, und Geheimen Rath de Condoide gesprochen, auch von Ihm die gewisse verwisserung erhalten, dasz M. G. geehrt. Herr Schwager gewisz alsobald sollen placiret werden, und zwar an einem favorablen Posto. So viel kan also hiemit versichern. Nunmehr liegt es einzig, und allein an Ihnen, dasz Sie heraus kommen, und die Dienste übernehmen, als welche Ihnen nomine Excellentissimi Domini Archiatri et Consilarii anbieten kann, und anzubieten befehliget wurden. Doch ut legibus sufficiat, wird eine Unterredung forma Examini voraus gesetzt in Anatomicis, Physiologicis, Medicis; da man sich denn gut Winsloisch, Boerhawianisch, Hallerianisch erklären musz: an bey unsz das Diploma Doctorale, und Dissertatio inauguralis aufgezeigt werden. – Verharre M. G. geehrt. Herr Schwagers ergeb. Diener D. Paeken.”

„Igen tisztelt Sógor Úr. November 10-én kelt kedves levelét megkaptam és ebből is látom, hogy Nagyságod végre rászánta magát, hogy kedvező feltételek mellett orosz császári szolgálatba lépjen. E tekintetben tehát tájékoztatni kívánom és erre vonatkozó válaszát várom. Amennyiben kedvére volna a hadseregben mint tábori orvos szolgálatot teljesíteni, úgy a fizetés 600 Rubel, emellett 10 ló tartása, két szolgálégény és szabad szállás (kivéven Szt. Pétervárt és Moszkvát, ahol a hadseregben szolgálókat utóbbi kedvezmény nem illeti meg), és ezt a jövedelmet élveztem én is mint tábori orvos. Más esetben a fizetés 500, 800, sőt 1200 Rubel, annak számára, ki dicséretes hosszú szolgálatával jobb álláshoz jut.

Ami a szolgálatot magát illeti, ez főleg a parancsnokságból áll, melyet az orvos a törzssebészek és alsebészek felett gyakorol (amennyiben ezek nem az ezredparancsnoknak etc., hanem kizárólag a tábori orvosnak a parancsnoksága alatt állanak).

Hogy immáron személyére térjek, ma beszéltem de Kondoide⁵⁰ titkos tanácsos és udvari orvos ő excellenciájával és tőle is azt a határozott ígéretet kaptam, hogy igen tisztelt Sógor Uram rövid időn belül igen kedvező fogadtatásban fog részesülni, mégpedig előnyös beosztásban. Ennyiről tehát biztosíthatom. Ezek után egyedül és kizárólag Önön múlik, hogy kijöjjön és átvegye azt a szolgálatot, melyet Önnek a birodalmi főorvos és Tanácsos Úr ő excellenciája nevében felajánlhatok s melynek felajánlására utasítást kaptam. Hogy azonban a törvénynek elég tétessék, egy vizsga formájú megbeszélés szükséges anatómiából, élettanból és általános orvostanból, mivel Winslow,⁵¹

⁵⁰ Kondoide Pavel Zaharjevics a nemzetközi orvostörténet is a nagy egészségügyi szervezők sorában tartja nyilván. Szuzdalban, az ősi orosz városban nevelkedett, majd a leydeni egyetem orvoskarát látogatta; ugyanott doktorált 1733-ban. Hazatérve Oroszországba, a Medicinszkaja Kancellária helyettes főnöke lett, majd 1747-ben udvari orvos. Boerhaave halála után a cári háziorsvosa és a Medicinszkaja Kancellária vezetője. Rendkívüli érdemei vannak az orosz kórházügy javítása és a bábaképzés megszervezése körül. Külön ki kell emelnünk Kondoide ama igen nagy jelentőségű rendelkezését, mellyel az orosz kórházakban is kötelezővé tette a sectiót. E rendelkezéssel Oroszország messze megelőzte a nyugati országokat e téren. Végig nagy pártfogója volt Pekennek. (Vö.: A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 2. Berlin–Wien, 1930. Urban & Schwarzenberg. pp. 64–65.; Csisztovics id. műve p. CLXXXII.; Richter id. műve 3. köt. p. 436.)

⁵¹ Jacques-Bénigne Winslow (Jacob Benignus Winslōw, 1669–1760) a XVIII. század egyik legkiemelkedőbb anatómusa. Nevét különösen a tájanatómia terén végzett vizsgálatai és leírásai örökítették meg. Fő műve – 'Exposition anatomique de la structure du corps humain' (Paris, 1732) – csaknem kötelező volt a XVIII. század anatómusai számára. A nagy Haller is Winslow tanítványa volt. Jellemző az orosz orvostudomány modern felfogására, hogy ott az anatómiát Winslow szellemében adták elő. Vö.: Richard N. Wegner: Das Anatomienbildnis. Basel, 1939. Schwabe. p. 84.

Boerhaave,⁵² Haller⁵³ hívének kell vallania magát: nálunk a doktori diplomát és inauguralis dissertatiót is fel kell mutatni. –

Maradok az igen tisztelt Sógor Úrnak alázatos szolgája D. Peken”⁵⁴

Ebből a levélből sok egyéb mellett az is kitűnik, hogy megérkezésétől kezdve mind erkölcsi, mind anyagi tekintetben igen nagy megbecsülésben részesült. Az évi 600 rubel összegű katonai fizetés – különösen, ha figyelembe vesszük a tekintélyes mellékjárandóságot is – igen nagy jövedelmet jelentett. Mindehhez hozzá kell fűznünk azt is, hogy a legkorrektebben tartózkodott mindennemű túlzástól; hogy a fő- és mellékilletmények valóban erre az összegre rúgtak, azt egyéb forrásaink is tanúsítják.

1755. november 18-tól 1756. szeptember 17-ig csak alorvosi rangot visel,⁵⁵ de ekkor áthelyezik a moszkvai divízióhoz,⁵⁶ és itt már hadosztály-orvosi beosztásban és címmel működik.

1759. december 31-én, oroszországi tevékenysége negyedik esztendejében, pályafutása első kiemelkedő állomásához érkezik. A szentpétervári katonai kórház főorvosává nevezik ki, J. A. Poletika, a hírneves orosz orvos helyére,⁵⁷ aki más beosztást kapott. Kondoide birodalmi főorvos (archiater) – aki tudását igen nagyra becsülte és végig hathatósan támogatta – arra számított, hogy megtalálta benne az elhalt Schreiber helyének betöltésére alkalmas, kiválóan képzett tanerőt a kórházi intézet számára, és ezért kezdettől fogva igen előnyös dotációt vívott ki számára.⁵⁸ Főorvosi állása mellett reáharult volna mindkét pétérvári – katonai és

⁵² Boerhaave jelentőségére már rámutattunk. Magától értetődik, hogy a nagy klinikai hagyományokkal rendelkező orosz orvostudomány csak olyan orvost volt hajlandó befogadni, aki Boerhaave klinikai szemléletét magáévá tette és orvosi működésében az elméletet a gyakorlattal párosítja, távol tartva magától minden terméketlen spekulációt.

⁵³ Haller a modern élettan megteremtője, érthető, hogy a haladó szemléletű orosz orvosok megkívánták a külföldről jött orvostól Haller munkásságának ismeretét.

⁵⁴ Az 1756. december 3-án kelt pétérvári meghívólevél alapján Hambacher Sámuel már 1757. január 28-án a következő útlevelekérelmet terjeszti fel Eperjésről a Helytartótanácsához: „Samuel Hambacher, Medicinae Doctor kérvénye a Htt-hoz: „Posteaquam per aliquot Annorum dectursum, in exteris oris Medicinae operam navassem, et absoluto Medicinae studio, Doctoris Gradum consecutus, redeundo in patriam, per unum et quod excurrit annum, in Comitatu Gömöriensi, physici munus subivissem, postea vero, usque in praesens in Libera Regiaque Civitate Eperjesensi, tamquam nativa, Praxim Medicam exercuissem: offert se mihi nunc occasio, Suae Maiestatis Dominae Imperatricis Moscoviae servitia, in qualitate unius Regiminis Medici aplectendi: id quod ex hicce perdemisse annexis Affinis mei ibidem in eadem qualitate existentis Medici litteris Idem Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale uberius Benigne percipere dignabitur. Quae siquidem eo cum maiori promptitudine amplecti constituti: quod praevideam Altefatae Suae Maiestatis Moscoviticae Archiatrum et Intimum Consiliarium Excellentissimum Dominum de Condoide stationem mihi in eodem exercitu assignaturum.” – Útlevelet kér „quo iter in Moscoviam et quidem directe Petropolim ad me coram praementionato Archiatro statuendum et soli-tum Examen subeundum secure conficere possem” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios, acath.)

⁵⁵ Csisztovics id. műve p. 161.

⁵⁶ Csisztovics id. műve p. 161.

⁵⁷ Csisztovics id. műve p. 510.

⁵⁸ Csisztovics id. műve p. 510.

tengerészeti – kórházban a patológia és a gyakorlati orvostan oktatásának irányítása is. Azonban ez utóbbi munkakörével kapcsolatos elgondolás nem valósulhatott meg, mert a trónörökös rendelkezése értelmében haladéktalanul, még 1760. szeptember 30-án el kellett foglalnia a nemes ifjak tisztiiskolájának főorvosi állását.⁵⁹

Újabb állásának jelentőségét illetően képet alkothatunk magunknak abból a tényből, hogy elődje, Schilling doktor, csak azért távozott e beosztásából, mert az uralkodó házi orvosává nevezte ki.⁶⁰

Eddigi, egy éven át viselt kórházi főorvosi állását Paul Paulson doktorral töltötték be.⁶¹

A tisztiiskolai főorvosi állás mellett ideje és módja van arra is, hogy szakirodalmi munkásságba kezdjen. 1761-ben fog hozzá tényleg legismertebb munkájához – a *'Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja'* – megírásához.⁶² Ez a mű azonban – mint előszavában írja, csupán egy barátja unszolására született meg – csak négy évvel később, 1765-ben látott napvilágot, a szentpétervári Szabad Oeconomiai Társaság kiadásában.⁶³

A XVIII. század orosz művelődéstörténete e jelentős intézményének – a Szabad Oeconomiai Társaságnak – működésére később még visszatérünk, egyrészt annak viszonylag progresszív volta, másrészt Peken abban vitt kiemelkedő szerepe miatt.⁶⁴

Az orosz egészségügyi szervezés fejlődésének nagyjelentőségű mérföldkövét jelzi az 1763. esztendő. Ekkor jön létre a teljesen korszerű irányítás alatt álló, valóban kizárólag orvosok és már nem előkelő bojárak által vezetett egészségügyi és orvostudományi országos főhatóság – a Medicinszkaja Kollégia, a birodalmi Orvosi Kollégium.

A Kollégium tagjait a legkiválóbb orosz orvosok sorából nevezik ki. Peken Keresztélyt is az a rendkívüli megtiszteltetés éri, hogy bekerül e csekély létszámú, rendkívül nagy hatáskörrel rendelkező intézmény tagjai sorába. Azonban alig néhány hónapig működik e tisztségében, – természetesen közben továbbra is ellátja főorvosi beosztását – amikor Katalin cárnő a következő ukázt adja ki:

„Legkegyelmesebben megparancsoljuk Peken Keresztély doktornak, az orvosi kollégium tagjának, hogy foglalja el a kollégium tudóstitkári székét, azzal, hogy e kollégiumnak továbbra is tagja maradjon, miért is ez illetményei élvezetében továbbra is megmarad. Peken doktor tartozik továbbra is változatlanul ellátni a nemesi ifjak tisztiiskolájának főorvosi állását, amiért onnan élvezett illetményeit továbbra is

⁵⁹ Csisztovics id. műve p. 511.

⁶⁰ Csisztovics id. műve p. 511.

⁶¹ Csisztovics id. műve p. 511.

⁶² Grombach id. műve p. 92.

⁶³ Grombach id. műve p. 92.

⁶⁴ Grombach megállapítása szerint (p. 46.) Peken a társaság egyik alapítója és végig igen aktív tagja volt.

húzhatja, azonban tekintettel ilyképpen előállott megnövekedett munkájára, valamint az orvosi művészetben megnyilvánult kiváló jártasságára, kollégiumi tanácsossá nevezzük ki, miért is évről évre az előbbi állásokból élvezett javadalmakhoz további évi 400 Rubel illetmény járul, melyet ugyancsak a birodalmi orvoskollégium folyósít számára – azonban ez a legmagasabb jóakaratumk nem szolgálhat precedens gyanánt a jövőbeni orvoskollégiumi tudós-titkárok számára.

Szentpétervár, 1763. november 12.

Katalin⁶⁵

Peken Keresztély ezzel a XVIII. század dereka orosz tudományos és gyakorlati orvosi közéletének egyik központi személyiségévé válik, aki az önkényuralmi viszonyok szabta korlátok között többé-kevésbé szabadon érvényesítheti alkotó terveit, elgondolásait.

Ezeket a terveket és elgondolásokat bizonyos mértékig rekonstruálhatjuk a sajnos eléggé szegény irodalmi hagyatékából is.

Reánk maradt munkáit három csoportra tagolhatjuk: népszerű, felvilágosító jellegű könyveire, humanizmussal átszőtt racionalizmust hirdető szakcikkeire és gyógyszeres munkásságára.

Írói működésének első és második szektora elválaszthatatlan a Szabad Oeconomiai Társaság működésétől és célkitűzéseitől. A Szabad Oeconomiai Társaság a világ egyik legrégebbi és a cári Oroszország legelső gazdaságtudományi társasága volt, 1765-ben alapították, és csaknem másfélszáz esztendőn keresztül állt fenn. A társaság elnevezésében a „szabad” jelzőnek – melyet Katalin cárnő különleges engedelmével használt, annak kidomborításául, hogy nem volt alárendelve semmi néven nevezendő hatóságnak – volt bizonyos létjogosultsága. A reakció szélsőséges szárnyát alkotó, a legésszerűbb reformoktól is rettegő személyek és hivatalok önkényétől némileg mentesen, a Társaság – mely fennállása alatt kerek 280 kötetet jelentetett meg – viszonylag haladó, a polgári fejlődés felé mutató szerepet töltött be, egyrészt a benne működő nem csekély számú progresszív elem törekvései, másrészt kiadványainak bár bátortalan, de mégis előremutató tartalma folytán.

A nyugati életforma felé forduló, lassanként udvaronccá váló, mind költségesebb életmódot folytató orosz földbirtokos-osztálynak mindenképpen növelnie kellett bevételeit, és ezért bizonyos mértékig gondoskodnia kellett a rendelkezésükre álló munkaerő – a jobbágyság – egészségének, tehát munkaképességének növeléséről. Ezt az önző célt belakozták emberbaráti szólammal, egyesek valóban jószándékú, bár nagyon is szerény javítószándékú elgondolásokkal és e megfontolások eredményeképpen a Társaság 1765.

⁶⁵ Csisztovics id. műve p. 510.

június 15-én meghozott alapszabályaiba becikkelyezte többek között azt is, hogy a tagok kötelesek „...erejükhez mérten ...abban az irányban is megfigyeléseket végezni, valamint tapasztalatokat gyűjteni, hogy miként lehetne a falusi lakosság egészségét megjavítani”.⁶⁶

E korántsem önzetlen, de mégis a haladást szolgáló célkitűzés a Társaság alapító tagjai sorában egyesítette mind az ország vezető államférfiait – Voroncovot, Orlovot, Csernyisevet, Olszufievet – mind pedig az ország vezető orvosait – Cserkaszovot, az Orvosi Kollégium elnökét és Peken Keresztélyt, az Orvosi Kollégium tudóstitkárát.

Mint az orvostörténész Grombach megállapítja: a társaság által hirdetett humánus jelszavak, melyek egészen a jobbágyfelszabadítás szükségességének hangoztatásáig mentek el, odavonzották az orosz orvostudomány haladó személyiségeit, akik lelkesen váltak a társaság kiadványainak munkatársaivá.

A Társaság kiadványsorozatának, a 'Trudi Volnovo Ekonomiceszkovo Obscsesztvá'-nak első kötete 1765-ben jelenik meg. Pekennek, a Társaság alapító tagjának tízoldalas cikke is napvilágot lát ebben, címe: 'A köznép lakásainak építéséről'.⁶⁷

Ha e munkáját tanulmányozzuk, meg kell állapítanunk, hogy a közegészségtan terén haladó gondolataival jóval megelőzte korát. Felismerte a környezet befolyását az emberre, a rossz környezet betegségkókozó hatását. Reformjavaslataival pedig igyekezett ezen változtatni. Ehhez nemcsak a nép felvilágosítására és a birtokosok megnyerésére volt szükség. Közölni kellett e gondolatait és megállapításait az orvosokkal is, akik akkoriban még nem mind értették meg a környezethigiéne problémáit.

A falusi nép lakásviszonyai a XVIII. században meglehetősen kedvezőtlenek voltak.⁶⁸ E téren a hazai és orosz vidéki viszonyok között nem sok különbség volt. A lakóházak csaknem a század közepéig paticsfallal, vert vagy tömött agyagfallyal épültek. A század vége felé a parasztházak falait taposott aprószalmás sárból illetve vályogból húzták, talaja pedig agyagos föld volt. E falusi házak többnyire egy szobából, pitvarból és kis kamrából állottak. Ablakuk apró, sem kellő fény, sem elég levegő a helyiségben nem volt. A konyhák nagyobbára kémény nélkül épültek, és csak a XVIII. század végén lett kötelező nagyobb helyiségekben a téglakémény építése. Kis városok házai sem épültek sokkal különbül. Városokban igen sok faházat emeltek, melyek mennyezete – anyagtakarékosság okából – igen alacsony volt.

⁶⁶ Grombach id. műve p. 166.

⁶⁷ „O sztrojenyii zsilih pokojev dlja prosztovo naroda”

⁶⁸ Gortvay György: Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. 1. köt. Bp., 1953. Akadémiai. p. 36.; valamint Szumowski Ulászló: Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve. Ford.: Herczeg Árpád. Bp., 1939. p. 470. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 167.) – Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy Peken rokona és kortársa, Fucker Frigyes Jakab (1749–1805) kassai orvos, is foglalkozik egy disszertációjában környezethigiéne kérdésekkel. Lipcsében, 1777-ben megjelent műve: 'De salubritate et morbis Hungariae schediasma'. Vö.: Györy: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 147.

Fűtésre a szegény falusi lakosság hulladékot, trágyát, szalmát használt. A szellőztetést melegpazarlásnak tekintették. Még a XVIII. század végén is vannak – hazánkban is – ún. „füstös konyhák”, kémény nélküli, egészségtelen helyiségek.⁶⁹ A lakáshigiéné terén a helyzet a XVI–XVII. század óta falun nem sokat változott.⁷⁰

Könyvében a szerző rendkívül alapos indokolással rámutat arra, hogy milyen károsak a közvetlenül a földre épített házak és kunyhók az azokban lakó parasztcsaládok egészségére. Peken jól tudja, hogy az orosz nemesség milyen mohón utánozza a külföldet, és ugyanakkor milyen indokolatlan bizalmatlansággal viseltetik a saját tudósaival szemben; ezért a nyirkosság ártalmainak taglalása kapcsán Pringle-re⁷¹ hivatkozik, mivel – jegyzi meg szarkasztikusan – „a külföldi tanúkat hitelt érdemlőbbeknek tekintik”. Hevesen kikel az alacsony mennyezetek ellen is, és elítéli a parasztok számára épített rossz, egészségtelen hajlékokat.

Rendkívül jellegzetes az a kettős érvelés, mellyel – mintegy száz évvel a jobbágyfelszabadítás előtt – követeléseit alátámasztja:

1. Nemzetgazdaságilag elhibázott, helytelen dolog az egészségre hátrányos parasztházak építése. Az ilyen hibás takarékosággal, helyesebben fukarsággal csak azt éri el a földesúr, hogy parasztjai idő előtt megbetegszenek, sőt elhalnak – és ebből nagyobb veszteség háramlik a tulajdonosra, mint hogyha tisztességes hajlékot építtetett volna jobbágyainak.

2. Embertelenség, kegyetlenség az esetleg valamivel nagyobb megtakarítás kedvéért rosszul megépített, egészségtelen házakban és kunyhókban lakásra kényszeríteni embertársainkat.

Az egyik az önkényuralmi kor közigazdászának érvelése. A másik: az orvosé. De ha a korszak erkölcsi és szociális felfogásának tükrében vizsgáljuk cikkét, úgy éreznünk kell: ahhoz, hogy a jobbágytartó rend világában leírhasa a második érvet, előbb elengedhetetlenül le kellett írnia az elsőt is. A közigazdász Pekennél sokkal meggyőzőbben hangzott akkor is az orvos Peken érvelése.

Sok hasonló cikket írt a társaság kiadványaiban. Témái általában a népegészségügygel kapcsolatosak. Például csaknem 30 oldalon keresztül cikkezik a kenyérben levő rozsüszögről. Ez idő szerint ugyanis nagy vita folyt az anyarozs értékelése körül. Sürgette az ez irányú intenzív kutatómunkát annál is inkább, mert ez akkor nemcsak elméleti probléma volt. A

⁶⁹ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 208.

⁷⁰ A magyar művelődés a XVI–XVII. században. Szamosközy István történeti maradványai alapján írta Bagyary Simon. Esztergom, 1907. Buzárovits Gusztáv. pp. 85–87.

⁷¹ John Pringle (1707–1782) angol katonaoorvos, egyike a hygiéné úttörőinek, akit Haller joggal nevezett „vir illustris de omnibus bene meritis”-nak. Vö.: Gottlieb Olpp: Hervorragende Tropenärzte. München, 1932. pp. 328–329.

XVIII. században a kenyérgabona-termesztés fellendülése hozta magával az ergotismus elterjedését,⁷² főleg olyan területeken, amilyen Kelet-Oroszország is volt, ahol sok rozskenyeret fogyasztottak. Itt az ergotin tartalmú kenyér fogyasztása sok bajt okozott.⁷³ Az ergotismus spasmodicust Oroszországban a nép „zlaja korcsá”-nak nevezte.

Anyarozs tartalmú kenyér hazánkban is elég gyakran került fogyasztásra a XVIII. század második felében. Ez tette szükségessé, hogy a bécsi egyetem orvoskara ezzel foglalkozzék. Véleményét és tanácsait a Baranya megyei gabonaföldeket ellepő anyarozssal kapcsolatosan hosszú átiratban közli.⁷⁴ Tömeges megbetegedések léptek fel ez idő tájt Németországban is.

Az oroszországi anyarozs-mérgezések megelőzésében nem csekély szerepe volt felvilágosító irodalmi munkájának.

Peken, aki az orosz orvosi iskola hagyományainak megfelelően nagy súlyt fektet a megelőzésre, az általános higiéné és ételhigiéné kérdésein túlmenően is igyekszik mindent elkövetni, hogy a gyógykezelés mindenki által alkalmazható módszereinek megismertetésével elejét lehessen venni a betegségek terjedésének, illetve súlyosbodásának. Ez vezette őt népszerű munkáinak megírásában.

Összesen két tudományos-népszerűsítő munkát írt: az egyik az 1765-ben megjelent *'Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja'*,⁷⁵ a másik az 1766-ban megjelent *'Miként kezeljék magukat az emberek himlő esetén'*.⁷⁶

Első könyvével, a *'Házi gyógykezelő'*-vel valóságos új műfajt alapozott meg, a „lecsebnik”-ek műfaját, mely évről évre újabb kiadásban napvilágot látva rendkívül jelentős szolgálatot tett az orosz egészségügynek. Peken „lecsebnik”-je nem volt az egyetlen efféle könyv; utána nem egy szerző írt hasonló tartalmú és című munkákat. Kezdeményezésének hatalmas érdeme – egyebek között – azonban abban áll, hogy első volt, megindítója egy mind jobban tökéletesedő, a néphez mind közelebb férkőző és mind értékesebbé váló sorozatnak. Az orosz nyelvű szakirodalomban nagyra értékelik e művét.

Sz. M. Grombach alapos vizsgálat tárgyává teszi azokat a feltételeket, melyek

⁷² W. Naumann, W.: Zur Geschichte des Brotes. = CIBA Zeitschrift, 1940. No. 78. p. 2703. skk.

⁷³ Naumann id. műve p. 2723.

⁷⁴ Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio I. Budae, 1853. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 331.; anyarozstartalmú kenyér a XVIII. században hazánkban elég gyakori volt, főleg a Felvidéken és Erdélyben, ahol nem tiszta búzakenyeret fogyasztottak. Mátyus István erről részletesen ír. Vö.: Mátyus István: Ó és új diaetetica az az: Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek a szerint való elé-számlálása... 2. köt. Posonyban, 1787. Fűskúti Landerer Mihály. pp. 123–125.

⁷⁵ „Domasnyij lecesebnik, ili prosztij szposzob lecsenyija”. Vö.: A. G. Lusnyikov: Klinyika vnutrennih boleznij v Rosszii pervoj polovini XIX veka [Belgyógyászati klinika a XIX. század első felének Oroszországában]. Moszkva, 1959.

⁷⁶ „Szposzob kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe”

létrehozták a lecsebnnyikek szükségességét.⁷⁷ Ezeknek a könyveknek az volt a célja, hogy orvosi ismeretekkel lássák el az egyszerű lakosságot. Az ily könyvek iránt megmutatkozó keresletet az orvosok viszonylagos számának Európa-szerte tapasztalható csekély volta indokolta.

Ami az orvosi ellátás helyzetét illeti, hazánkban például Máramaros megye hatóságai a pestisjárvány idején arról panaszkodnak, hogy náluk az Úristenen kívül más orvos nem található.⁷⁸ E nagy orvoshiány miatt azonban éppen nem kell szégyenkezniük. Nemcsak Magyarországon és Oroszországban volt kevés az orvos, hanem még Németországban is, mint azt Magyary-Kossa írja.⁷⁹

Miután a nagyurak tarthattak maguknak drága pénzen jól képzett diplomás orvost s hasonló okoknál fogva a városokban is jobb volt a helyzet, érthető, hogy a nagy orvoshiány elsősorban a szegény falusi népet sújtotta. Szegény emberek, kiknek kevesebb jutott a földi jóból, ha orvosi kezelést igényeltek, messze földről indultak útnak, hogy maguk keressék fel az orvost. E közben sokan nyomorultul pusztultak el a hosszú úton.

Ilyen körülmények között a kuruzslók igen elszaporodtak.⁸⁰ Másrészt kialakult a gyógyászatnak az a sajátságos formája, mely Magyarországra és Oroszországra egyaránt jellemző: ez a nem iparszerűen űzött (tehát nem „kuruzsló”) laikus orvoslás. Ezt a XVIII. században éppen úgy megtaláljuk, mint az előző két században. A nemesi-főnemesi családok udvartartásának háziasszonya nemcsak az ifjak nevelésére, hanem egészségére is vigyázott. Ő gyógyította azonban sokszor a környék betegeit is. A megbetegedett falusiak hozzá fordultak tanácsért és gyógyszerért. Minden nagyobb udvartartásban megtaláljuk a házigyógyszertárat s mellette a házi orvosságos könyvet, mely a gyógyszerek hasznát és felhasználási módját ismerteti.⁸¹

A házi orvosságos könyvek mellett, melyekkel már a XVI–XVII. században is találkozunk, a XVIII. században megjelenik a felvilágosító jellegű népszerű orvosi könyv. E

⁷⁷ Grombach id. műve p. 91.

⁷⁸ „...hic in Marmatia praeter Deum neminem habemus medicum”. Vö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 69. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 121.); az akkori orvoshiányról és a kuruzslók ártalmas működéséről ír Szamosközy: „Medicorum siquidem ingens penuria. Vix unus et alter vel mediocri doctrina praeditus, in universo Ungariae regno reperitur, ad quem si non pro certa salute, saltem pro sola spe, confugi possit. Etc.” Szamosközy István történi maradványai. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor. 2. köt. Bp., 1877. Akadémia. p. 227. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores – Magyar történelmi emlékek, II. osztály, Írók 28.)

⁷⁹ Magyary-Kossa id. műve I. köt. p. 73.

⁸⁰ Emiatt a Helytartótanács elrendeli 1756. július 29-én, hogy a gyakorlatot folytató sebészek és bábák vizsgát tegyenek, ennek a vizsgának letételét 1766-ban ellenőrzik. Vö.: Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus II. Budae, 1852. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 429.

⁸¹ Vö.: Schultheisz Emil: Testi orvosságok könyve. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) pp. 186–198.

korszakban ui. már olyan gyógyító-laikusokkal is találkozunk – Bencze József „empirikus doktorkodók”-nak nevezi őket –, akik egyszerű származásúak, papok, parasztok, és csupán jóindulatból, „családi hagyományból” foglalkoznak orvoslással.⁸² E laikus gyógyászok számára írták a XVIII. század neves orvosai felvilágosító műveiket, hogy közvetve ezzel is emeljék a nép egészségügyi ellátásának színvonalát.

Kéziratban számos ilyen könyv ismeretes. Nyomtatásban az első népszerű, felvilágosító orvosi munka hazánkban 1740-ben jelent meg. Perliczi János Dániel írta, címe: *'Medicina pauperum, azaz Szegények számára való házi-orvosságoknak az köztök leginkább és leggyakrabban uralkodni szokott nyavalyák ellen való alkalmaztatás az mindennapi könnyen feltalálható és megszerezhető eszközökből kinyújtott'*.⁸³

Oroszországban is mind érezhetőbbé vált ily könyvek hiánya.

Ámbár az egykorú hivatalos számadatok szerint „csaknem az összes kormányzósági és járási városok a XVIII. század hatvanas éveitől kezdve el voltak látva orvosokkal” – ez az adat igen túlzottnak tekinthető. De még az adatok valósága esetén sem részesíthette volna az akkori közlekedési stb. viszonyok között egy kormányzósági vagy akár kerületi orvos kezelésben valamennyi beteget. Így a lakosság túlnyomó része kénytelen volt teljesen nélkülözni minden néven nevezendő orvosi segítséget.

Magától értetődik, hogy ez a helyzet egyrészt a sarlatánok, kuruzslók „praxisának” felvirágzásához vezetett, másrészt felébresztette a többé-kevésbé kulturált emberekben azt a kívánságot, hogy orvosi segélynyújtás céljára szert tegyenek bizonyos elemi gyógyászati ismeretekre. Égető szükség mutatkozott orvoslási ismereteket közlő, népszerű szakmunkák iránt.

Az első orosz folyóirat⁸⁴ felhívta az orosz orvosírókat, hogy figyelemmel a speciális orosz viszonyokra, szokásokra és körülményekre, írjanak e célnak megfelelő könyveket. Ezt a feladatot szolgálják a lecebnnyikek, melyek közül az első, a legismertebb és legmaradandóbb hatású Peken Keresztély könyve volt.

Ez az első „lecebnnyik” egyrészt a higiéné kérdéseinek igen széles körét, másrészt e betegségek nagy számát öleli fel, kivéve ez utóbbiak közül azokat, amelyek esetében – a szerző szerint – feltétlenül szükséges az orvosi beavatkozás.

⁸² Bencze József: Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 6–7. (1957) p. 216.

⁸³ Győry: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 66.; hasonló jellegű Perliczi még ugyanazon évben kiadott 'Testi békességre vezérlő uti-társ' című könyve is. Később, a század vége felé, több ilyen könyv látott napvilágot hazánkban. Legnépszerűbb és legelterjedtebb Csapó József munkája: *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült*. Posony és Pest, 1791. Fűskúti Landerer Mihály. 382 p. – Vö.: Győry: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 199.

⁸⁴ 'Jezsemeszjacsnije szocsinyenyija k polze i uveszelenyiju szluzsascsije' (Hasznos és szórakoztató havi írások)

A könyv népszerűségét beszédesen igazolja az a szokatlan tény, hogy az első – 1765. évi – kiadást már a következő esztendőben követi a második, majd 1768-ban és 1787-ben a következő kiadások. Az orvostudomány XVIII. századvégi gyors haladásával a könyv természetesen ebben az alakjában gyorsan veszített használhatóságából – azonban az *'Új Lecsebnjik'*,⁸⁵ melyet a szerző fia, Peken Mátyás orvosprofesszor adott ki mint atyja művének átdolgozását, már ismét kora színvonalának magaslatán áll.

De még többet mond e munka rendkívüli sikeréről az 1799-ben – Peken halála után több mint tíz esztendővel – megjelent *'Falusi tükör'*⁸⁶ című népszerű orvosi könyv, melynek egyik fejezete bemutatja, miként legyenek berendezve a falusi kórházak. A szerző leírása szerint maga a földesúr kezeli a beteg parasztembereket Peken Keresztély Lecsebnjik-jének útmutatásait követve, akit ebben „iskolázott, jóra való háznépe támogat, mely ki van képezve borotválásra, sebkötözésre, érvágásra, csonthelyretevésre, foghúzásra és egyéb beteggondozásra”.⁸⁷

Peken másik – a himlő házi gyógyításának módszeréről írt – könyve már nem gyakorolt ilyen maradandó hatást, orvostörténeti szempontból azonban szintén jelentős.⁸⁸ A himlőben megbetegedettek gyógykezelésének ismertetése mellett kitér e műben a megelőzésre is foglalkozik a variolizáció kérdésével is.

Magyarországon a variolizáció már a XVIII. század elején ismeretes volt. Raymann Ádám János, Eperjes város physicususa az 1717. évi felső-magyarországi himlőjárványról a boroszlói tudós társaság annáleszeiben írt beszámolójában arról tudósít, hogy 2 és fél éves kislányát a görög és örmény kereskedőktől tanult eljárással beoltotta.⁸⁹

Hazánkban azonban a variolizáció még a század végén sem terjedt el. Erről éppen Fukker Frigyes Jakab kassai orvosnak, Peken rokonának könyvéből értesülünk.⁹⁰ Orosz orvosok már az 1760-as években is végeztek inokuláció formájában himlőoltásokat, 1768-tól kezdve pedig – amikor II. Katalin és Pál trónörökös is oltásban részesült – Oroszországban a himlőoltás e módja a távoli falvaikig is eljutott. A nagyobb városokban „himlőoltó-házakat” állítottak fel, speciálisan himlőoltásra kiképzett orvosokkal. 1766–1776 között kilenc munka

⁸⁵ Novij domasnyij lecsebnjik [Új házi gyógykezelő]. Szpb., 1796.

⁸⁶ Gyerevenszkoje zerkalo [Falusi tükör]. Szpb., 1799.

⁸⁷ Pl. Grombach id. műve pp. 84–86.

⁸⁸ Grombach id. műve p. 86.; szemben a nyugat-európai államokkal, ahol a himlőoltás bevezetése nagy ellenállásba ütközött, az orosz orvostudomány nyomban haladó álláspontot foglalt el ebben a vonatkozásban.

⁸⁹ Idézi Gortvay id. műve pp. 12–13.

⁹⁰ „Variolarum autem insitiores causeant, moneo, in Hungariam venire, lapidarentur enim a populo nostro, ita illa exosa vel mentio de haec operationis est. Neque illa unquam adhuc tot Regno tentata.” Frid. Jac. Fukker: De salubritate et morbis Hungariae schediasma. Lipsiae, 1777. Sumptibus Ant. Loewii bibliopolis Posoniensi. p. 116.

jelent meg Oroszországban a himlőoltásról. Thomas Dimsdale híres könyve a himlőoltásról⁹¹ már négy évvel első angol kiadása után, 1770-ben orosz fordításban is megjelent.⁹²

Sokat mond Pekenről, az orvosról és emberről egyaránt, hogy ebben a korban egészen szokatlanul nem valamely hatalmas patrónusnak, hanem „a szegény embereknek” ajánlja munkáját.

Mielőtt legjelentősebb munkájáról, a 'Pharmacopoea'-ról megemlékeznénk, életrajzának fonalát újból felvesszük az 1770-es évek elején.

Ha az eddigiek során azt a képet kaptuk Pekenről, hogy kora nagy egészségügyi szervezői, elméleti orvosai jónéhányának példáját követve magas főhatóságok díszes termeiben, vagy kórházak igazgatói szobájában, távol a szenvedők nyögésétől és még távolabb a pusztító járványok csatatereitől élte le életét, úgy a következőkben látni fogjuk, hogy a legveszélyesebb kockázatot, életveszélyt megkövetelő beosztásokban is megállta a helyét.

1770-ben újabb súlyos pestisjárvány ütötte fel fejét Oroszországban. Higgadt, kemény kezű közigazgatási vezetők és tudós, bátor orvosok együttműködése kellett ahhoz, hogy a nagy vész végzetes elharapódzását el lehessen kerülni. Nem kell bizonyítani, hogy az Orvosi Kollégium tudós-titkárát, a legelőkelőbb orvosi méltóságok egyikének viselőjét – vagyis Peken Keresztélyt – senki sem kényszerítette arra, hogy kényelmes beosztását felcserélje a járványorvos funkciójával. Ő azonban – talán édesatyja, a Gömör megyei pestisorvos önfeláldozó orvosi munkájára emlékezve – önként jelentkezik erre a több, mint áldozatos munkára.

Európa évszázados legpusztítóbb ellensége, a pestis – mielőtt végképpen elgyengülne – még egyszer összegyűjti minden maradék erejét és rajtaüt az általa már sújtott országok lakosságán. A XVIII. század második felében e szörnyű betegség már mind ritkábbá válik, és csak a háborúk alkalmával kerül elő nagy tenyésztelepéről, Törökországból.

Az orosz–török háborúk nyomán a pestis ismét rázúdul a védtelen lakosságra. Török hadifoglyok hurcolják be Moldvába és a Havasalföldre; onnan terjed a kór a két legveszélyeztetettebb állam: Magyarország és Oroszország felé. Lázás gyorsasággal ismét vesztegzárrendszert építenek ki és az egészségügyi kancelláriák erejük megfeszítésével dolgozzák ki az új, minden előzőnél hatékonyabb védőintézkedéseiket. A pestis egyszerre jelenik meg Erdélyben⁹³ és a Moszkvától nyugatra eső országrészekben.

Peken haladéktalanul beutazza a vesztegzár-állomásokat. A fővárost köröskörül szigorú katonai védőgyűrű övezi és bárki emberfia csak a szabályos vesztegzárolás kiállása után folytathatja útját Moszkva felé. Ő maga Szmolenszkben üti fel hadiszállását; ez a legfon-

⁹¹ Thomas Dimsdale : The present method of inoculating for the smallpox. London, 1766.

⁹² Vö. Grombach id. műve

⁹³ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. pp. 477–480.

tosabb karantén, mivel a Moszkvába vezető fő kereskedelmi útvonalat zárja le. Itt T. P. Tekutyev kormányzóval karöltve kidolgozza az egész vesztegzárrendszer orvosi és közigazgatási intézkedéseit. Kerek esztendeig el sem mozdul a vesztegzárzónából⁹⁴ – mindaddig, míg a veszedelem végleg el nem vonult Moszkva felől. A szmolenszki pestisjárvány kapcsán tett orvosi megfigyeléseiről levélben számol be Weszpréminek.⁹⁵

A járvány megszűnte után tapasztalatait és a pestisre vonatkozó megfigyeléseit önálló munkában dolgozza fel. Kéziratát Weszprémi ismerhette, Peken bibliográfiájában 'Observationes medica de peste Smolenskia' címmel sorolja fel.⁹⁶ Kinyomtatására azonban már nem került sor.

A ragály megszűntével visszatért Pétervárra. Úgy látszik, a nehéz szolgálat nem ment el felette nyom nélkül, mert már nem látja el főorvosi állását, hanem egész tevékenységét birodalmi orvoskollégiumi állásának és a gyógyszerkönyv előkészítő munkálatainak szenteli. Ennek ellenére – pestisorvosi érdemei elismeréséül – továbbra is meghagyják valamennyi addig élvezett illetménye birtokában.⁹⁷

A szmolenszki működését követő esztendőkre esik legfontosabb tudományos munkája, a nagy orosz gyógyszerkönyv megszerkesztése. Ahhoz, hogy Pekennek az orosz gyógyszerkönyv összeállításában és kiadásában végzett úttörő munkáját kellőképpen értékelhessük, vessünk egy pillantást a gyógyszerkönyvek európai irodalmára.

A XVII. század végén jelent meg az első pharmacopoea, mely nagyobb területen vált kötelezővé, az 1698-ban kiadott '*Dispensatorium Brandenburgicum*'.⁹⁸ E gyógyszerkönyv következő kiadásaiban már a '*Dispensatorium Borusso-Brandenburgicum*' címet viselte.⁹⁹

⁹⁴ Csisztovics id. műve p. 467.

⁹⁵ Az 1775. december 12-én kelt levélből Weszprémi a következőket idézi: „...ut nullus locus fuerit, in quo malum hoc eruperit, in quo plures una vel duabus domibus devastaverit...”, lásd: Weszprémi: Succincta..., Tom II. Part 1. p. 24.

⁹⁶ Weszprémi Peken műveiről alábbi bibliográfiai felsorolást adja: 1. Ars medendi, captui eorum qui non sunt medici, sermone ruthenico accomodata (Petropoli, 1765); 2. Pharmacopoea Castrensis Rossica (Petropoli, 1765. ed. 1779); 3. Pharmacopoea Rossica (1778); 4. Observationes medica de peste Smolenskia. Weszprémi: Succincta..., Centvria tertia. Decas I. et II. Tom. IV. Viennae, 1787. p. 473.

⁹⁷ Csisztovics id. műve p. 467.

⁹⁸ G. Urdang – H. Dieckmann: Einführung in die Geschichte der deutschen Pharmazie. Frankfurt M., 1954. pp. 81–82.; a brandenburgi, illetve porosz gyógyszerkönyvet megelőzően Európa legelterjedtebb gyógyszerkönyve a párizsi, lyoni, velencei, antwerpeni kiadásokat is megért első hivatalos német gyógyszerkönyv a Valerius Cordus-féle Dispensatorium. Első kiadása Nürnbergben 1546-ban jelent meg. Ezt még ugyancsak a XVI. században követte az Adolf Occo orvosdoktor által összeállított Enchiridion seu Dispensatorium Augsburgense (1564), valamint a Dispensatorium Coloniense (1565). Ez a három korai német gyógyszerkönyv bizonyos mértékig mintegy vezérfonal maradt s később is, amikor a pharmacopoeák tartalma jelentősen megváltozott, formájuk mintául szolgált, ez alól a Pharmacopoea Rossica sem kivétel. Felépítésében nemigen tér el a XVII. századi hivatalos római gyógyszerkönyv, az Antidotarium Romanum (1624), valamint a Párizsban 1638-ban megjelent francia pharmacopoea sem. Vö. A. Stemper: Ein viertes Exemplar der ersten Ausgabe des Dispensatoriums von Valerius Cordus. = Zur Geschichte der Pharmazie, 1958. No. 3. p. 17. skk., valamint H. Peters: Aus Pharmazeutischer Vorzeit. Vol. 2. Berlin, 1889. pp. 134–136.

⁹⁹ 1701-ben ui. Poroszország királyság volt.

1806-ig, a német–római császárság megszűnéséig, számos hivatalos gyógyszerkönyv jelent meg egyes német államokban.¹⁰⁰ Ausztriában viszont egészen különleges helyzet alakult ki a téren, ami természetesen hazánkra is befolyással volt. 1722-ig az Occo-féle augsburgi gyógyszerkönyv, a '*Pharmacopoea Augustana*' volt itt érvényben.¹⁰¹ 1729-ben jelent meg Ausztriában az első nyomtatott gyógyszerkönyv '*Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense*' címmel.¹⁰² 1774-ben a '*Pharmacopoeia Austriaco-provincialis*' első kiadása jelent meg, 1812-ben pedig a '*Pharmacopoeia Austriaca*'.¹⁰³ Az említettek mellett még az 1722-i londoni, valamint az 1771. évi württembergi gyógyszerkönyvek nagyobb jelentőségűek. A XVIII. század eme pharmacopoeiái a kémiai iskola győzelmét tükrözik. Az addig divatos, rendkívül sok ingredienciát tartalmazó többé-kevésbé misztikus szerek helyett a hatásosnak ismert ásványi-növényi-állati anyagokat sorolják fel. Bár nem kétséges, hogy még a XVIII. századi gyógyszerkönyveknek is általános hibája a bonyolult receptúra.

Ami hazánkat illeti, a kassai '*Antidotarium*'-tól eltekintve, melynek érvénye csak Kassa városára szorítkozott,¹⁰⁴ az első általános érvényű magyar gyógyszer-árszabvány a Torkos Justus János által latin, magyar, német és szlovák nyelven szerkesztett '*Taxa Pharmaceutica Posoniensis*' (1745).¹⁰⁵ A Helytartótanács véleménye alapján ez a munka az egész országra kötelező érvényűvé vált. Mikor azonban a '*Pharmacopoeia Austriaco-provincialis*' 1774-ben megjelent, ezt – 1779-től kezdve – Magyarországra is kötelezővé tették. Ez ellen az Orvosi Kar is eredménytelenül tiltakozott.¹⁰⁶ A magyar pharmacopoea tervezetét, melynek kivitelezésére nem került sor, 1848-ban készítette el az e célra összeállított orvostudományi bizottság.¹⁰⁷

Az orosz gyógyszerkönyvek, noha beosztásuk az anyag természeténél fogva hasonló volt, nem nyugati pharmacopoeák mintájára készültek, sőt összeállítóik inkább arra törekedtek, hogy a külföldi befolyást elkerüljék. A cél az volt, hogy a drága, importált és rendeltetésüknek nem is mindig megfelelő gyógyszerek, illetve alapanyagok helyett belföldi, orosz szereket alkalmazzanak. A gyógyszerkönyvek kiadásának célja volt az is, hogy a

¹⁰⁰ Ezek közül a legkorábbi a hannoveri (1706), legjelentősebb és legtöbb kiadást megért a württembergi (első kiadás 1741, utolsó 1798). Legkésőbbben Hessenben jelent meg hivatalos gyógyszerkönyv (1806). Vö. Adlung–Urdang: Grundriss der Geschichte der deutschen Pharmazie. Berlin, 1935. p. 15., pp. 38–42.

¹⁰¹ A *Pharmacopoea Augustana* bevezetéséig az 1570-ben összeállított kéziratos *Dispensatorium pro pharmacopoea Viennensibus* volt használatos, de nem hivatalos. Vö. Otto Zekert: Österreichische Pharmacopoeen. = Pharm. Monatsh., 1931.

¹⁰² 1770-ig hat kiadása volt. Vö. Zekert id. h.

¹⁰³ Urdang–Dieckmann id. műve p. 83.

¹⁰⁴ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 89.

¹⁰⁵ Torkos Justus János: *Taxa pharmaceutica Posoniensis ... quatuor linguis, latina, Hungarica, Germanica et Slauica, elaborata Posonii*, 1745. [7], 50, [2] fol.

¹⁰⁶ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 132.

¹⁰⁷ Magyary-Kossa id. h.

belföldi drogok feldolgozása alapján egységes diszpenzatóriumot adhassanak az orosz orvosok és gyógyszerészek kezébe.¹⁰⁸

Az első hivatalos orosz diszpenzatórium még nem volt általános érvényű, csak a hadseregére vonatkozott, s kifejezetten katonai gyógyszerkönyv volt. Peken már ennek is szerkesztője volt, 1765-ben jelent meg, címe: *'Pharmacopoea castrensis continens titulos et descriptiones medicamentorum in cistis chirurgorum'*. E kiadás használati utasításából világosan kitűnik, hogy e kézikönyv összeállításakor nemcsak azt tartották szem előtt, hogy a gyógyítást olcsóbbá tegyék, hanem azt is, hogy a hadisebészeket a legértékesebb gyógyszerekkel jól ellássák.¹⁰⁹ Az útmutatás közli azt is, hogy minden orvosnak joga van a diszpenzatóriumban felsorolt drogok bármelyikét tetszése és belátása szerint mással helyettesíteni.

Az első általános érvényű hivatalos orosz gyógyszerkönyv Peken összeállításában látott napvilágot 1778-ban *'Pharmacopoea Rossica'* címmel. Az Akadémia nyomdájában 1800 példányban nyomták ki, s 1779 elején küldték meg a kórházaknak, gyógyszerházaknak, valamint az orvosoknak.¹¹⁰ A gyógyszerkönyvet orosz és latin előszó vezeti be. Az előszóban általános útmutatások mellett a súlymértékek precíz megfogalmazását kapjuk.

A *'Pharmacopoea Rossica'* beosztását tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy – bár tartalmában teljesen önálló – hasonlít a korabeli nyugati gyógyszerkönyvekhez. Az 1–56. oldalon a materia medica anyagát tárgyalja. A drogokat alfabetikus rendben sorolja fel, megjelölve mind a latin, mind pedig az orosz nevet.¹¹¹ A növények rövid botanikai meghatározásán kívül kitér az oroszországi előfordulásra is. Az 58–136. oldalon az összetett készítményeket (*praeparata et composita*) tárgyalja. E részben találjuk a vények elkészítési

¹⁰⁸ Az 1763-ban alakult orvosi kollégium kötelezte valamennyi orvost és gyógyszerészt, hogy működési körzetében jegyezzen meg minden új, ritka, eddig ismeretlen drogot, amit talál. Az orvosi kollégium kihirdette, hogy „...kiemelkedő szolgálatnak fogja tekinteni, ha az orvosok és gyógyszerészek az Oroszországban található anyagokból új gyógyszereket fedeznek fel és hitelt érdemlő kísérletekkel bizonyítják, hogy azok aggály nélkül és haszonnal alkalmazhatók”. Ez a felhívás nem is maradt eredménytelen, mert az első orosz gyógyszerkönyvbe felvett gyógynövények több mint 80 százaléka orosz földön terem. Vö.: Sz. P. Fortunatov: *Az első gyógyszerkönyvek története.* = *Aptecsnoe delo.*, 1952. No. 3. pp. 65–71.; valamint V. A. Nevszkij: *Szovjetszkaja medicina*, 1951. No. 3. pp. 37–38.

¹⁰⁹ A használati utasítás orosz és német nyelvű, tekintettel az akkor még szép számú külföldi ezredorvosra.

¹¹⁰ A *Pharmacopoea Rossica* módosított formáját 1779-ben *Pharmacopoea castrensis Rossica* címmel adták ki a hadsereg részére. Az abban különbözött az állami Gyógyszerkönyvtől, hogy a végén felsorolták az ezred szükséges gyógyszerkészletét, melyben a cikkek számát 212-re emelték. A külföldi eredetű gyógyszerek egy részét itt kihagyták. Vö.: Fortunatov id. mű, Peken már az ezt megelőző, 1765-ös *Pharmacopoea castrensis* szerkesztésében is részt vett. Kétségtelen, hogy a legelső hivatalos katonai gyógyszerkönyv az orosz. Az eddig elsőként nyilvántartott német katonai gyógyszerkönyv csak 1809-ben jelent meg Berlinben (Baradlai János – Bársony Elemér: *A magyarországi gyógyszerészet története.* Az ősidőktől a mai napig. 1. köt. Az ősidőktől 1800-ig. Bp., 1930. Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület. p. 351.).

¹¹¹ Peken ismerhette Torkos 1745-ben megjelent *'Taxá'*-ját. Mindkettő két részre oszlik: I. *Simpliciák*, három alcsoporttal (növényi, állati, ásványi anyagok), II. *Composita*. A *Pharmacopoea Rossica* taxatív felsorolása teljesebb, viszont nem jelöli meg az indiciókat, mint a *Taxa Pharmaceutica Posoniensis*.

módjára vonatkozó előírásokat is.¹¹²

Különös érdeklődésünkre tarthat számot a két nagy fejezet között az 57. oldalon olvasható „Nota”. Itt ugyanis azokról a szimpliciákról van szó, melyeknek „gyógyítása ugyan nem kétséges”, azonban kellő kísérletes bizonyítékok hiányában a hivatalos listára még nem vétettek fel. A példaképpen felsorolt drogok között szerepel a *Digitalis purpurea*, mely Oroszországban is előfordul.¹¹³ A *digitalis* ismerete Peken nagy tájékozottságára utal. A '*Pharmacopoea Rossica*' több kiadást ért meg, annak jeléül, hogy e nagy elméleti felkészültséggel összeállított mű a gyakorlatban is jól bevált. A kitűnő munka számos kiadást ért meg.¹¹⁴

1779. május 21-én rendkívüli érdemei elismeréseképpen a cárnő a legmagasabb államhivatalnokok sorába emeli: államtanácsos lesz.¹¹⁵ De ezt a magas rangot már csak néhány hónapig viseli, mert még ugyanebben az esztendőben, 1779. augusztus 24-én 49 éves korában agyvérzésben Szentpétervárott meghal.¹¹⁶

Két postumus munkáját ismerjük; mindkettő az '*Observationes Medico-Chirurgorum Rutheni Imperii*' I. kötetében, 1805-ben jelent meg Pétervárott.

Az első tanulmány címe '*De morbis hepatis epidemicis*'. Peken ebben a tanulmányában rámutat arra, hogy 1795-ben – egyéb járványos betegségek mellett – feltűnően gyakran észlelt májgyulladást. A fertőző májgyulladás klinikai képének, szimptomatológiájának tökéletes leírását kapjuk e rövid munkában. Érdeemes kiemelni, hogy Peken, korát messze megelőzve, azt is megfigyelte, hogy ez a megbetegedés különösen a fiatal katonákat támadja meg.

A másik, mindössze háromoldalas tanulmány ('*De erysipelate maligno, epidemico*') az orbánc fertőző voltára hívja fel a figyelmet. Kazuisztikus ismertetésében rámutat arra, hogy ennek a fertőző voltát addig nem vették kellően tekintetbe.

Munkásságát fia, Peken Mátyás folytatta.

*

¹¹² Peken, hogy a nevekben kétség ne lehessen, jóllehet az új kémiai, illetve gyógyszer-tani-botanikai nomenclaturát alkalmazza, felsorolja a régi neveket is.

¹¹³ A *Digitalis purpurea* már a XII. század óta szerepel a népies gyógyászatban, de az orvostudományban csak Withering leírása óta szerepel (1785). Vö.: R. Stenius: *Die Geschichte der Digitalis purpurea*. Leipzig, 1916. p. 25.; J. J. Plenck: *Toxicológiájában* (Bécs, 1785) még csak mint *scrophula* elleni szert említi (p. 145.), Torkos könyvében nem szerepel. A *Pharmacopoea Austriaco-provincialis*ban (1794) már hivatalos szer.

¹¹⁴ A második kiadást egy bizottság rendezte sajtó alá, melynek elnöke N. K. Karpinszkij volt. Vö.: Fortunatov id. műve.

¹¹⁵ Csisztovics id. műve p. 467.

¹¹⁶ Csisztovics id. műve p. 467.; valamint Weszprémi: *Succincta...*, Tom. IV. p. 473.: „Fulmine apoplectico tactus anno 1779 obiit ...”

Peken Mátyás 1756-ban, Szentpétervárott született.¹¹⁷ Négy egyetemi évét a göttingai orvoskaron töltötte; ugyanott szerezte orvosdoktori diplomáját is.¹¹⁸

1779-ben tért vissza Oroszországba.¹¹⁹ Míg édesatyjának két évtizeddel ezelőtt inkább csak formális vizsgát kellett tennie ahhoz, hogy nosztrifikálják diplomáját, addig őt a birodalmi orvoskollégium szabályos egzámennek vetette alá; az orosz orvosképzés ebben az időben már túl volt azon a perióduson, hogy a külföldi oklevél megnyisson bármilyen orvosi állást. Cenzorai Asch és Lerche voltak.¹²⁰ A sikeres vizsga eredményeképpen 1779. szeptember 3-án – tíz nappal édesatyja halála után – megkapta az oroszországi orvosi gyakorlat jogát.¹²¹ Két hónappal később kinevezik a pétervári tengerészeti kórház alorvosává, 300 Rubel fizetéssel és kincstári lakással.¹²²

A következő esztendőben előterjesztéssel fordul a birodalmi orvoskollégiumhoz. Ebben felajánlja, hogy mindkét pétervári – orvos-képző intézettel kapcsolatos – kórházban szülészeti előadásokat fog tartani. Javaslatát elfogadják és 1781 márciusában az orvoskollégium elrendeli, hogy fizetéséhez 150 Rubel összegű pótlékot folyósítsanak.¹²³ A birodalmi orvoskollégium vezetői olyannyira elégedettek előadásaival, hogy alig két hónappal később „medicus docens”-i minőségben áthelyezik a kronstadti tengerészeti kórházhoz, Makszim Makszimovics-Ambodik helyére, akit Pétervárra helyeztek át a szülészeti tanszékre.¹²⁴

Peken Mátyás csaknem három éven keresztül működik e beosztásában, amikor 1783. december 6-án megkapja professzori kinevezését. Minthogy ez időben egy professzorra több tantárgy tanítása hárult, a szüléset mellett az anatómiát és a fiziológiát is előadta.

Egészen 1793-ig működik professzori rangban a kronstadti kórházban, amikor arra kéri a birodalmi orvoskollégiumot, hogy nevezze ki valamely pétervári kórház élére. Mivel

¹¹⁷ Richter id. műve 3. köt. p. 488.; valamint Hirsch–Haberlingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 543.

¹¹⁸ Csisztovics id. műve p. CCL.

¹¹⁹ Csisztovics id. műve p. CCL.

¹²⁰ Csisztovics id. műve p. XXL.; Theodor Heinrich Wilhelm Lerche (1791–1847) európai hírű szemorvos. Ő alapította és vezette az első szemkórházat Pétervárott. Amikor ez megszűnt, új, az eddiginél jóval nagyobb szemgyógyintézetet alapított ugyancsak Pétervárott 1823-ban. Ezt az intézetet egészen 1847-ben bekövetkezett haláláig vezette. A cár udvari szemorvosává nevezte ki. Jelentős szerepe volt a pétervári gyakorló orvosok társaságának megalapításában. Vö.: A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 3. Berlin–Wien, 1931. Urban & Schwarzenberg. pp. 74–81.

¹²¹ Hirsch–Haberlingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. IV. p. 521.

¹²² Richter id. műve 3. köt. p. 488.

¹²³ Csisztovics id. műve p. CCL.

¹²⁴ Ezeknek a „lekciónnűj doktor”-oknak nagyon szép emléket állít Sz. M. Dionszov ’Prepodavanyije fizjologii v Rosszii v. XVIII. v.’ (Megjelent a Trudi Insztituta Isztorii Jesztyesztoznanyija III. kötetében 1949-ben) c. munkájában: „A sebésziskolákban a fiziológiának oktatását a kórházak alorvosai (mladsi doktorok, doctores docentes) végezték. Az orosz orvostudomány e szerény munkásainak neve fennmaradt az utókor számára is. Közülük megállunk azoknál, akiknek hozzájárulása a fiziológiai ismeretek elterjesztéséhez jelentékenyebb volt.” Ezután leírja a nagyhírű Makszim Makszimovics-Ambodik és utódja, Peken Mátyás ez irányú tevékenységét.

ehelyett a rigai katonai kórház vezetésével bízták meg, elkedvetlenedett és benyújtotta lemondását, melynek eredményeképpen 1793. március 24-én elbocsátották az állami szolgálatból.¹²⁵

Kronstadti működése alatt, 1787-ben írta meg *'A fizioiogiának, avagy az emberi test természetéről szóló tudományak elemi alapjai'* című tankönyvét.¹²⁶ Munkájának kellő értékeléséhez vessünk egy pillantást a XVIII. század második felének fizioiogiájára.

Nem kétséges, hogy e periódus élettani tudományát Haller működése jellemzi. Ő az, aki az élő test mozgásprincípiumaira vonatkozó XVII. századi metafizikus teóriák helyett e kérdésből élettani tudományos problémát csinál, amennyiben kísérletes feltételek között vizsgálja az izmon és az idegen, mi történik ezek ingerlésekor. 190 saját maga végzett kísérletének eredményét, az irritabilitást – ilyen néven vonult be a tudományok történetébe – Haller a göttingai tudós társaságában 1752. április 22-én és május 6-án adta elő,¹²⁷ egyidejűleg a társaság folyóiratában is megjelentette. Kevés publikációnak volt ekkora sikere. Stockholmtól Bolognáig, Párizstól Pétervárig, Berlintől Moszkváig mindenütt kísérleteztek, utánvizsgáltak. Az állatkísérlet csaknem divattá, Haller pedig ismertté és népszerűvé lett. Amikor pedig az *'Elementa physiologiae'* első kötetei megjelentek, Haller egyedülálló tekintély, műve pedig az élettan kánona lett. Az 1757-es év a fizioiogia történetének fordulópontja, s mintegy elválasztja az ekkor kezdődő modern fizioiogiát mindattól, ami addig volt.¹²⁸

Jellemző a XVIII. századi orosz orvostudomány haladó szemléletére, hogy az új tudományos eredmények befogadásával nem késlekedett. Láttuk, hogy Haller tanai már az idősebb Peken működése idején hivatalosan elfogadottak. Ezért írja sógorának, Hambacher doktornak, hogy „Haller hívének kell vallania magát”.

Magától értetődik tehát, hogy Peken Mátyás, aki minden tekintetben kora színvonalán álló orvos volt, élettani könyvét a halleri fizioiogia szellemében írta. „A fizioiogia – írja előszavában – rendkívül fontos és széles körre kiterjedő tudomány, mely az egészséges és beteg embereken végzett leghiteltérdemlőbb megfigyelések, az állatokon szándékosan végzett kísérletek és az emberi testben végbemenő functiókra átvitt, illetve alkalmazott fizikai szabályok alapján áll.”

Tisztában van azzal, hogy e fiatal tudomány még távolról sem oldott meg minden problémát: „E tudományak még sok részlete nincs kellően megvilágítva és csupán elméleti

¹²⁵ Csiztovics id. műve p. CCLI.

¹²⁶ Nacsaljnüje osznovanyija fiziologii ili nauki o jesztyeszte cselovjecseszkom. Szpv., 1787.

¹²⁷ E. Lesky: Albrecht von Haller zu seinem 250. Geburtstag. = Wiener medizinische Wochenschrift, 1958. pp. 954–957.

¹²⁸ H. Buess: Zur Entstehung der Elementa Physiologiae Albrecht Hallers. = Gesnerus 15 (1958) p. 34.

feltételezéseken nyugszik.” Peken azonban jól tudja – noha maga nem experimentátor –, hogy a problémák megoldását nem a meddő spekuláció, hanem a kísérletes vizsgálat adja meg. Erre vonatkozóan könyvében így ír: „Arra törekedtem, hogy erőmhez képest e széleskörű tudomány alapjait világosan és röviden kifejtsem, gondosan elkerülve minden kitalált és kellően meg nem alapozott elmélkedést.”

Részletesen fejtegette az irritabilitás és szenzibilitás tanait. Tankönyvében végeredményben – akárcsak Maximovics-Ambodik – a fiziológia akkor ismert törvényeit foglalta össze.¹²⁹

Nem elégszik meg az elméleti orvostudomány művelésével. 1790-ben Pétervárott megjelenik *'A lázokról'* írott munkája.¹³⁰

Miután kézhez vette az elbocsátó levelet, Moszkvába utazott. Állandó letelepedési engedélyt kért azzal, hogy a moszkvai szárazabb klímára egészségügyi okokból szüksége van. Folyamodványában előadta azt is, hogy hajlandó élete végéig Moszkvában működni.¹³¹

A hozzájárulást hamarosan megkapta, és rövidesen kiterjedt magángyakorlatra tett szert. Azonban vérbeli orvopedagógus volt, és a jóljövödelmező magánpraxis nem elégítette ki. Újbóli szolgálatba állítását kéri. Rövidesen ki is nevezik a moszkvai kórházba, Am. M. Sumljanszkij professzor helyére, aki a szülészet tanszékét kapta meg.¹³² 1793. november 11-től új beosztásában a patológiát és a gyakorlati orvostant adja elő.

Hogy az orvoskollégium milyen nagyra becsülte tevékenységét, arról az anyagi és erkölcsi elismerések sora tanúskodik. Illetményeit 1000 Rubelben állapítják meg akkor, amikor Sumljanszkijnek mindössze 600 Rubel összegű fizetéssel kell beérnie.¹³³ 1794. október 16-án pedig a birodalmi orvoskollégium tiszteletbeli tagjai sorába veszi fel „kiemelkedő képességei, tudományos felkészültsége és alkotásai, valamint ügybuzgalma” elismeréséül.¹³⁴

Amikor a pétervári és moszkvai kórházakat újjászervezték és a professzorok jogot kaptak arra, hogy adjunktusokat válasszanak maguknak, Peken Mátyás Jefrem Muhint, a későbbi világhírű orvostudóst vette maga mellé, akit 1795. szeptember 30-án megerősítettek

¹²⁹ A XVIII. század orosz élettani művei közül első helyen említendő N. M. Maximovics-Ambodik könyve, mely 1787-ben jelent meg. Nem érdektelen, hogy ebben az időben az orosz orvosi fakultások hivatalos élettani tankönyvei között szerepelt Plenck munkája is, melyet még oroszra fordítása előtt latin nyelven is használtak. Vö. Grombach id. műve p. 77.

¹³⁰ O lihoradkah. Szpv. 1790. Ezt az értekezést egy nagyobb belgyógyászati mű első részének szánta. Vö.: Hirsch-Haberlingen-Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 543.

¹³¹ Csisztovics id. műve p. CCLI.

¹³² Richter id. műve 3. köt. p. 488.

¹³³ Csisztovics id. műve p. CCLI.

¹³⁴ Csisztovics id. h.

tisztségében.¹³⁵

Peken Mátyás professzor 1797. január 29-én kórházában „állandó klinikai kórtermet” nyit meg, mely el van látva az összes szükséges klinikai tartozékkal. A kezdetben alig tíz betegre berendezett klinikai kórterem gyors fejlődésnek indult; mint Csisztovics¹³⁶ és a többi orosz orvostörténész megállapítja: ez volt az első, a szó modern értelmében működő orosz klinika.

Peken Mátyás, aki időközben – atyjához hasonlóan – az államtanácsosi méltóságot is elérte, kb. 1810-ig töltötte be professzori állását. Mint nyugalmazott professzort még a világhírű Matvej Jakovlevics Mudrov orvostanár is gyakran meghívta konzíliumra.¹³⁷

Az egyetemi előadás terheitől mentesen újra irodalmi munkásságot folytat. Megírja és még 1811-ben Moszkvában kiadja *'Bevezetés a sebészetbe'* című könyvét.¹³⁸

Akárcsak atyja, ő is felismeri a felvilágosító-népszerűsítő irodalom fontosságát. Már 1796-ban megjelent az *'Új leckeönyik'*.¹³⁹ A szerző szerint ez csak atyja munkájának átdolgozása, valójában azonban teljesen új könyv. A régi leckeönyiknek csak a szerkezetét őrizte meg. Tartalmát teljesen megváltoztatta, figyelembe véve az orvostudománynak a régi leckeönyik megjelenése óta eltelt 30 év alatti fejlődését. Ez a népszerű könyvecske számos kiadást ért meg. 1817-ben jelent meg utolsó munkája: *'Az egészség és az élet megőrzéséről'*.¹⁴⁰

Peken Mátyás az 1820-as évek elején halt meg. Utódja, munkásságának folytatója Jefrem Muhin lett. Pirogov felfedezője.¹⁴¹

¹³⁵ Csisztovics id. műve pp. 411–412.

¹³⁶ Csisztovics id. műve p. 415.

¹³⁷ V. N. Szmotrov: Mudrov. 1776–1831. Moszkva, 1947. p. 65.

¹³⁸ Richter id. műve 3. köt. p. 488.; valamint Hirsch–Haberlingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 119.

¹³⁹ Grombach id. műve p. 94.

¹⁴⁰ Hirsch–Haberlingen–Hübotter id. h.

¹⁴¹ Sz. Ja. Strajch: Nikolaj Ivanovics Pirogov. Moszkva, 1949. p. 12.

Keresztúri Ferenc¹⁴²

Társszerző: Schultheisz Emil

Életének első – magyarországi – szakaszáról csak gyér és igen ellentmondó adataink maradtak fenn, amelyek felettébb megnehezítik, hogy képet rajzolhassunk ifjúságáról. Pedig az Oroszországba származott, nagy pályát megfutott magyar orvosok között Keresztúri Ferenc az egyetlen, akinek emlékét az utóbbi években írt, jeles, önálló hazai tanulmány hirdeti.¹⁴³ Ez a Király József tollából eredő tudományos dolgozat szakmai szempontból igen értékes és alaposan – elsősorban pszichológiatörténeti vonatkozásban – dolgozza fel Keresztúri szellemi örökségét, biográfiai szempontból azonban néhány téves adatot tartalmaz. De Csisztovics nyilvánvaló eredeti elírása¹⁴⁴ alapján téves biográfiai kiindulásokat tartalmaznak a XIX. század első felében és később készült orosz életrajzok is, melyek átvették a nagytekintélyű orvostörténész adatait.

W. M. Richter szerint¹⁴⁵ az 1762-ben Oroszországba érkezett és onnan többé ki nem mozdult Keresztúri egyetemi tanulmányait Pesten végezte. Ugyanezt mondja August Hirsch¹⁴⁶ és Hübotter¹⁴⁷ is. Más szavakkal, de lényegében ezt tartalmazzák a régi orosz enciklopédiák is. Csisztovics szerint¹⁴⁸ a pesti egyetem orvoskarát látogatta, és ugyanezt állítja Nikityin,¹⁴⁹ továbbá nyomukon egyes más szerzők is.¹⁵⁰

Minthogy a magyar egyetem csak 1777-ben költözött Budára és onnan 1784-ben Pestre, nyilvánvalóan el kell vetnünk azt, hogy Keresztúri akár Budán, akár Pesten végezte volna egyetemi tanulmányait – hiszen 1762-ben már a moszkvai orvosiskola növendéke. De ha figyelembe vesszük, hogy a magyar egyetemi orvoscépzés csak 1770-ben indult meg Nagyszombatban, úgy vitán felüli az is, hogy nem folytathatott Magyarországon ilyen tanulmányokat – mivel a nagyszombati orvoskar megnyitása előtt nyolc évvel már

¹⁴² Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Keresztúri Ferenc. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 86–102.

¹⁴³ Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. Szeged, 1956. Szegedi ny. pp. 83–91. (Acta Universitatis Szegediensis. Pedagogia és pszichológia)

¹⁴⁴ Ja. Csisztovics: Isztorija pervih Medicinszkih Skol v. Rosszii. Peterburg, 1883. p. CLXXV.

¹⁴⁵ W. M. Richter: *Geschichte der Medizin in Russland*. Vol. 3. Moskau, 1817. pp. 354–355.

¹⁴⁶ A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 3. Berlin–Wien, 1931. Urban & Schwarzenberg. p. 457.

¹⁴⁷ A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 4. Berlin–Wien, 1932. Urban & Schwarzenberg. p. 506.

¹⁴⁸ Csisztovics id. műve

¹⁴⁹ Kratkij Obzor Medicini, p. 50.

¹⁵⁰ Russzkij Biograficeszkij Szlovar „K”-köt. pp. 619–620.

Moszkvában él.

Király József tanulmányában arra utal,¹⁵¹ hogy „Weszprémi-Csanády István... úgy tudja, hogy Keresztúri a jénai egyetemen tanult s hogy az ottani orvosi fakultáson fejezte be tanulmányait”.¹⁵²

Weszprémi hivatkozott helye a következőképpen hangzik: „1754. d. 31. Ian. Dec. Hambergero Io. Teoph. Trogmayer, Semproniensis. An. eod. d. 13. Apr. Dec. Carolo Frid. Kaltschmiedio Franciscus Kereszturi, Kereszturo-Semproniensis”. Figyelemmel arra a körülményre, hogy Keresztúri – Király József szerint is – Sárospatakon született, sőt 1756-tól a sárospataki főiskola növendéke volt, csaknem kizártnak lehet tekinteni, hogy azonos volna a Weszprémi által a jénai matrikula nyomán Sopron megyeinek, közelebbről sopronkeresztúri-nak írt Keresztúri Ferencel. Ezt az azonosságot csak tovább gyengíti az a körülmény, hogy a jénai egyetemi anyakönyv szerint¹⁵³ ez a Keresztúri mint „Laurentius Franciscus” szerepel – vagyis mint Keresztúri Lőrinc Ferenc.

Ha a két Keresztúri egy és ugyanaz a személy volna, úgy a sárospataki főiskolai matrikulában nyilván találnánk utalást arra, hogy a szubszkribáló hallgató már orvostudori oklevelet szerzett az akkori legtekintélyesebb egyetemek egyikén.

Márpedig egyedül a sárospataki akadémia szűkszavú feljegyzése az, amely a rendelkezésünkre álló adalékok közül bizonyosan a későbbi moszkvai orvosprofesszorra vonatkozik és teljes értékű azonosítást tesz lehetővé. Ugyanis a szubszkribálási dátumot követően a következő mondatot találjuk: „Clam se subduxit in Poloniam et ultra.”

Mindezek után tehát teljes bizonyossággal csak azt tudjuk, hogy Keresztúri Ferenc valóban végzett főiskolai tanulmányokat Magyarországon, éspedig Sárospatakon.¹⁵⁴

Születési helyét illetően az adatok kevésbé ingadozók. 1738. május 28-án született, egyesek szerint Sárospatakon, mások szerint Kassa környékén; több oknál fogva feltehető, hogy az utóbbi megjelölés voltaképpen azonos az előbbivel, hiszen Sárospatak igen közel fekszik Kassához.

Orosz életrajzírói egyöntetűen azt írják, hogy szülei nemesemberek voltak, akiket korán elvesztett, de mégis sikerült jó neveléshez jutnia. Fiatal korában főleg a latin nyelv tanulásával

¹⁵¹ Király József id. mű p. 83.

¹⁵² Steph. Weszprémi: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris. Centuria tertia. Decas I. et II. Tom. IV. Viennae, 1787. p. 157.*

¹⁵³ *Universitäts-Archiv, Jena, Bestand L. No. 394, Dekanatsbuch der Mediz. Fakultät 1727–1775.*; lásd továbbá Othmar Feyl: *Die Ungarländer in der Internat. Geistesgeschichte d. Universität Jena*, p. 433.

¹⁵⁴ *Tiszavidéki Református Egyházkerület sárospataki tudományos gyűjteményének nagykönyvtára, 254/1954. sz. közlés.* – Bár nem valószínű, de elképzelhető, hogy az egyetem bölcsészkarán is elvégzett egy-két szemesztert. Ennek megállapítása azonban ez idő szerint aligha lehetséges, mivel a bölcsészkar iratok, a matrikulák és az album, megsemmisültek.

foglalkozott és azt tökéletesen elsajátította.¹⁵⁵

Sajnos a számszavú sárospataki feljegyzésből nem tűnik ki, hogy az 1756. március 24-i szubszkribálás után meddig volt a főiskola növendéke. A feljegyzésből következtethetően, mielőtt Moszkvába érkezett, rövidebb-hosszabb ideig Lengyelországban is időzött: lehetséges, hogy orvosi tanulmányait itt kezdte meg.

1762-ben tűnik fel Moszkvában. Szeptember 10-től kezdve a moszkvai orvostudományi iskola növendéke,¹⁵⁶ 1763-ban már „podlekár”, afféle orvosgyakornok, 1764. június 11-én pedig megkapja orvosi oklevelét.¹⁵⁷

Diplomájának elnyerése után egy hónappal már a dél-ukrajnai Bahmut városába¹⁵⁸ kap kinevezést mint vesztgázorvos, évi 180 Rubel fizetéssel, ami – ha összevetjük Peken és a többi, központi állást betöltő orvos kezdő fizetésével – bizony igen szerény javadalomnak tekinthető.

De Keresztúrinak sem az volt a szándéka, hogy huzamosabb időt töltsön ebben a beosztásban. Anatómiai érdeklődése már ebben a korai időszakban is túlnyomó volt, ami kitűnik a moszkvai egyetem kurátorához, a híres V. E. Adodurovhoz írt leveléből,¹⁵⁹ melyben azt kéri, hogy nevezzék ki a moszkvai orvoskar proszektorává. Ez komoly állás volt, hiszen a nyugati államokat jócskán megelőzve Kondoide orosz birodalmi főorvos volt az, aki a kórházakban elrendelte a kötelező boncolást. Keresztúri moszkvai tanulmányainak esztendei alatt Adodurov személyében is hathatós patrónusra, tehetségének elismerőjére tett szert, mert az egyetem kurátora a kérelmet pártfogó levél kíséretében továbbküldte Cserkaszov báróhoz, a birodalmi orvosi kollégium elnökéhez.¹⁶⁰ A gyakorló orvosok ugyanis ez utóbbi főhatóság alá tartoztak, míg az egyetemek orvoskarain működő pedagógus-orvosok az egyetem kurátorának, illetve a minisztériumnak voltak alárendelve.

Cserkaszov azt válaszolta, hogy Keresztúrit csak abban az esetben engedheti át az egyetemnek, ha alaposan indokolt ilyen irányú kérelmet terjeszt elő.¹⁶¹ Keresztúri hamarosan megfogadja a tanácsot, és benyújtja folyamodványát, melyben betegségére hivatkozik. Azt a választ kapja, hogy egészségi állapotára vonatkozó állításait kellő orvosi szakvéleménnyel

¹⁵⁵ Biogr. szlovar imp. moszkovszkovo unyverszityeta p. 404. (a továbbiakban: Moszkvai egyet. biogr.)

¹⁵⁶ Csisztovics id. műve p. XLXXV. – Peken Keresztélyt és Hambacher Sámuel – akik ugyancsak németországi orvosi diplomával rendelkeztek – csak rövid, formális „kikérdezésnek” vetették alá és annak megtörténte után oklevelüket nosztrifikálták. Az a tény, hogy Keresztúri rendes növendéke lett az orvosi iskolának, szintén azt bizonyítja, hogy nem azonos a Jénában végzett és ott orvosdoktori diplomát szerzett Keresztúri Lőrinc Ferencsel. – A moszkvai egyetem már 1755-ben megnyílt, de az orvosi fakultás csak 1764-ben kezdte meg működését – így Keresztúri a kórházi orvostudományi intézetben kapta kiképzését.

¹⁵⁷ Csisztovics id. műve p. CLXXV.

¹⁵⁸ Ma: Artyemovszk (Ukrajna)

¹⁵⁹ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Uo.

támassza alá.¹⁶² E felhívásra betérjeszti a következő szakvéleményt, melyet báró Asch Péter professzor és Minau Krisztián törzsorvos állított ki:

„Keresztúri Franc Francevics epeút-obstrukcióban szenved, amittől gyakran van sárgasága és igen heves kólikája, mely betegségektől ez idő szerint is szenved és melyeknek jeleit arcán viseli, teste pedig gyengeségről tanúskodik.”¹⁶³

Az 1764. november 15-i keltezésű szakvélemény megtette hatását, mert kérelmére a birodalmi orvosi kollégium elbocsátotta kebeléből, és 1765 elején már megkapta egyetemi proszektori és operátori állását Erasmus professzor mellett.¹⁶⁴ Az anatómiai teátrumban működik, de ugyanakkor részt vesz az egyetemi oktatási munkában is, mert egykori tanára, Zibelin professzor helyett – mint, annak tanársegéde – már ő tanítja az anatómiát és a sebészetet.¹⁶⁵

Az 1764-es esztendő magánéletében is nevezetes, mert ez év június 16-án lépett házasságra Orthleben Katalinnal. Tizenkilenc éven át boldog, harmonikus életet élt feleségével, egészen annak 1783 novemberében bekövetkezett haláláig.¹⁶⁶

A proszektori állás mellett egyszersmind a moszkvai egyetemi kórház orvosi állását is betöltötte mint az elbocsátott Tatarinov doktor utóda.¹⁶⁷

Mint az a moszkvai egyetemi tanárok életrajzgyűjteményéből kitűnik, „báró Asch Péter, a leghíresebb moszkvai orvosok egyikének személyében nem csupán megbízható vezetőt talált tudományos téren, hanem pártfogót is az életben; az ő ajánlásai folytán gyakorlati működésének köre jelentősen kiszélesedett. Fáradhatatlan munkaszeretete, lelkes odaadása az első moszkvai orvosok egyikévé avatta”.¹⁶⁸

Ebből is kitűnik, hogy pályájának egyik legfőbb egyengetője Asch tanár volt, egyike Oroszország legkedveltebb klinikusainak, aki mint a moszkvai pestisjárvány elleni küzdelem egyik szervezője, éjt nappá téve gyógyította a súlyos járvány betegeit.¹⁶⁹

¹⁶² Uo.

¹⁶³ Moszkvai egyet. biogr. id. h.

¹⁶⁴ Richter id. mű. Vol. 3. pp. 358–359. – A strassburgi születésű I. F. Erasmus tanári tevékenységét elismerték, oroszellenes beállítottságát azonban nem, mely utóbbiról a nyomtatásban is megjelent beszédében adott hangot. D. Sz. Szamojlovics professzor, a XVIII. századvég nagy orosz orvostudósa, visszautasította Erasmus megjegyzéseit.

¹⁶⁵ Csisztovics id. h. – Szemjon Geraszimovics Zibelin, a moszkvai orvoskar első hallgatója, majd később nagyhírű professzora 1735. ápr. 6-án született. Moszkvai tanulmányai után a königsbergi, majd leydeni egyetemen tökéletesítette tudását. Leydenben védte meg 'Dissertatio inauguralis de saponibus medicis nativis ex triplici regno naturae petitis' című doktori értekezését. 1802-ben bekövetkezett haláláig tanított a moszkvai egyetemen. Irodalmi tevékenysége rendkívül tekintélyes. Részletes biográfiáját és tudományos méltatását lásd: D. M. Rosszijszkij: 200 let medicinskovo fakultyeta moszkovszkovo unyiverszityeta. Medgiz, Moszkva, 1955. pp. 31–35.

¹⁶⁶ Keresztúri e házasságból származott gyermekei egészen korán haltak el (Moszkvai egyet. biogr. id. h.)

¹⁶⁷ Csisztovics id. h.

¹⁶⁸ Moszkvai egyet. biogr. id. h.

¹⁶⁹ Asch Péter tudományos munkásságát egy 'De natura spermatis observationibus microscopii indigata' című

Az 1770–1771. évi hatalmas pestisjárvány idején¹⁷⁰ – akárcsak Peken – ő is felcseréli fővárosi beosztását a járványorvos veszélyes funkciójával.¹⁷¹ A pestisorvos funkciója nemcsak veszélyes, de felettébb fárasztó, s ráadásul még igen hálátlan szerep is volt.

Európa-szerte az volt a szokás a XVIII. században, hogy amikor egy járvány elhatalmasodott, hatósági intézkedésekkel igyekeztek megfékezni s a továbbterjedésnek gátat vetni. Egészségügyi bizottságokat, sanitaria comissiókat alakítottak. Ezek laikus hatósági közegekből, valamint orvosokból álltak. Az irányítás feladata természetesen az orvosokat illette. Ezeknek a bizottságoknak az irányítása alatt működtek a tulajdonképpeni pestisorvosok, pestilentariusok és azok a sebészek, akiket a járvány elleni küzdelemben szintén bevontak.¹⁷²

Ennek a küzdelemnek első és legfontosabb fegyvere a vesztegzár, a lehető legteljesebb izolálás volt. (A határozatot legtöbb országban csak nehezen nyitották meg. Oroszország különleges útlevelet követelt meg járvány idején, melyből kitűnt, hogy tulajdonosa „járványmentes”.¹⁷³)

„Veszteglő-intézetek” felállítása az országhatárokon már évszázadok óta szokásban volt, ahol a külföldről érkező pestisre gyanús utazókat ellenőrizték és mindenféle „kezelésnek” vetették alá.¹⁷⁴ A határozatokon kívül azonban az ország belsejében is számos elkülönített és lezárt terület, helység, sőt egy helységben több elkülönítő épület is volt.¹⁷⁵ A vesztegzár felállítása mindig az orvosok véleménye alapján, legtöbbször közvetlen utasítására történt. A vesztegzár azonban a fel nem világosított, az intézkedés célját meg nem értő népnek komoly zaklatást, súlyos nehézségeket jelentett. A közlekedés megbénult, kereskedelme megszűnt, sok helyen a mezőgazdasági munka is lehetetlenné vált. Mindez az áruk, elsősorban az

értekezés őrzője. (Göttingen, 1756); Asch Péter testvére volt Asch György Tamás cári tábornok-orvosnak, aki a nagy Haller egyik legkedvesebb tanítványa volt. Vö.: F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 1. Berlin–Wien, 1929. Urban & Schwarzenberg. pp. 220–221.

¹⁷⁰ Az 1770/71. évi pestisjárvány hazánkat is megtizedelte, erről részletes beszámolót Chenot Ádám írt. Művét halála után Schraud Ferenc doktor adta ki: Adami Chenot: Historia pestis Transylvaniae annorum 1770–1771. Opus posthumus jussu regio edidit et praefatus est Franciscus Schraud. Budae, 1799.

¹⁷¹ Russzkiej Biograficeszkij Szlovar id. h.

¹⁷² A bizottság közvetlen alárendeltségében működtek a tisztasági felügyelők (commissarius mundationis), a járványos területre vezényelt orvosok (medicus expositus) és sebészek (chirurgus expositus). Vö.: Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 120. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 121.)

¹⁷³ J. Gerlitt: Die Entwicklung der Quarantäne. = CIBA Zeitschrift, 1935. No. 24. p. 821.

¹⁷⁴ A zimonyi veszteglőintézetre vonatkozó részletes adatokat közöl: Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio I. Budae, 1853. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 220.

¹⁷⁵ Ilyen elkülönítő épület volt a fából épített „pestis-rekesz”, rastellum is. Vö.: Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. MOKT. p. 174. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 168.) – A pestisre, ill. egyéb járványra vonatkozó utasításokat egységesen szabályozta és az egész országra kötelezővé tette az 1770-ben kiadott 'Generale Normativum in Re Sanitatis'. Lásd: Linzbauer id. mű Tom. III., sectio I. p. 821. és Tomus II. Budae, 1852. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 535. (in extenso közli német, ill. latin nyelven).

élelmiszer árak rohamos emelkedéséhez vezetett, inséget okozott. Az anyagi romlás mellett nem hanyagolható el az a pszichés szituáció sem, melybe a járványtól sújtott, vesztégyár alatt álló terület lakossága jutott. A páni félelemhez sok helyen hozzájárult a pestisben meghaltak elhantolásának brutális módja, az egyházi szertartások teljes eltiltása (a kordonon a papokat sem engedték át). Mindez nagymértékben felharagította az embereket.

E körülmények okozták, hogy sok pestises vidéken forrongott, sőt nem egy helyen nyílt lázadásban tört ki a nép.¹⁷⁶

A nép haragja pedig elsősorban a pestisorvosok ellen fordult, akik e hátrányos intézkedések közvetlen elrendelői voltak, és ezért nemritkán életükre törtek.¹⁷⁷ Ehhez hozzájárult még a nép hiedelme, mely szerint az orvosok terjesztik a járványt.

A kiküldött pestisorvost gyanakodva, eleve ellenszenvvel fogadták. Utasításainak nem engedelmeskedtek, ezeket többnyire csak karhatalommal lehetett keresztül vinni. A járványorvos vizsgálata elől megszöktek, gyógyszereit visszautasították.

Amikor tehát Keresztúri pestisorvos lett, igen nagy és nehéz feladatra vállalkozott. Munkásságát a járvány egész tartama alatt, megszakítás nélkül folytatta.

Röviddel a járvány megszűnése után visszatér Moszkvába, ahol 1772-ben protokirgussá lép elő, vagyis a moszkvai egyetemi kórház főbésze lesz, és újra előad. Az 1775/1776-os tanévben a téli szemeszterben a neurológia és splanchnológia köréből tart előadásokat. Mint az egyetemi hirdetményekben olvasható „Winslow nyomán, hozzáfűzve azt, amit mások tártak fel”.¹⁷⁸

Nagy felkészültség kellett éppen a splanchnológia és a neurológia oktatásához, mely a XVIII. században is számos nyílt kérdéssel nehezítette az előadó helyzetét.

Az anatómia oktatásában utóda Venszovics, majd Gruzinov, azt követően pedig a kiváló Muhin lett, Peken egykori adjunktusa.¹⁷⁹

1776. augusztus 18-án a moszkvai egyetemi tanács Pro memoriával fordult a birodalmi orvoskollégiumhoz és ebben kéri, hogy Keresztúrit – „tekintettel a tanításban évek óta elért eredményeire, lelkiismeretes kórházi orvosi tevékenységére, szorgalmára, tisztességes és erkölcsös magaviseletére, továbbá, mivel voltaképpen amúgy is betölti az anatómia professzorának tisztségét, végül további erőfeszítésre és buzgalomra ösztönzése céljából” –

¹⁷⁶ A lakosság nyílt ellenállásával kellett Chenot doktornak is megküzdenie Brassóban az 1755. évi pestisjárvány idején, mert „rudis Valacha gens et ipsi Saxones detestabantur medentis auxilium et abhorrebant a remidiis”.

¹⁷⁷ Az 1739-es pestisjárvány idején működött Meiszner Ferenc pestisbészről feljegyezték, hogy őt a fellázadt lakosság megverte, a pestisorvosokat pedig halálra kereste. Vö.: Magyary-Kossa id. mű. 1. köt. p. 126.

¹⁷⁸ A nyári szemeszter folyamán Ludwig nyomdokain tanítja a sebészetet (Moszkvai egyet. biogr.) p. 405.

¹⁷⁹ Rosszijszkij id. műve p. 218.

részesítsék olyan rangemelésben, mely figyelembe veszi, hogy de facto professzori állást tölt be; vagyis nevezzék ki törzsorvossá.¹⁸⁰

A való helyzet ugyanis az volt, hogy a nagy Zibelin Sz. G. a farmakológiai-farmaciai, valamint a terapeutikai tanszékekkel együtt és egyszerre mind kevésbé tudta előadni az anatómiát is és ezért az utóbbi katedrát évek óta mind önállóbban Keresztúri vezette. Költségvetési okokból viszont ekkor még nem volt lehetőség újabb tanszék szervezésére. Vagyis az orvoskari felterjesztés a fennálló tényleges helyzetet kívánta némileg összhangba hozni Keresztúri rangjával és javadalmával, ha a professzori kinevezésre még nem is volt mód.

1777-ben bekerül a moszkvai egyetem professzori karába, egyelőre mint az anatómia és sebészet rendkívüli tanára.¹⁸¹ Egy évvel később, 1788-ban megkapja a tanszéket, és ezzel együtt a rendes tanári címet és jelleget.¹⁸²

Professzori működését az orvostörténészek rendkívül pozitívan értékelik. V. V. Kovanov és T. I. Anikina szerint¹⁸³ Zibelin tanítványa, Keresztúri Ferenc „igen nagy hatást gyakorolt az egyetemen folyó orvosi oktatás fejlődésére. Elsőként kezdte meg az anatómia tanítását hullákon, a fiziológiai oktatását pedig állatokon”. Ezután részletesen ismerteti Keresztúri tanmenettervezetét, melyet az akkori előadási hirdetések tartalmaztak: „Be fogja mutatni az emberi test felépítését, művészi szívszedve és preparálva azt. Hogy pontosabban meghatározza az élő test sok részének funkcióit, be fogja mutatni ezeknek a szerveknek a felépítését különféle állatokon is. Az anatómiai-fiziológiai kísérletek lefolytatásán ezért néha élő állatokat is fel fog vágni. A legkisebb részek finom szerkezetének vizsgálatánál a mikroszkópot veendi segítségül.”¹⁸⁴ A két szerző ezután ismerteti, miként tanította Erasmus, Zibelin és Keresztúri az anatómiát.

Ez az oktatás széles alapokon nyugodott és felölelte a leíró anatómia mellett a fiziológia és hisztológia, valamint a klinikai és operatív sebészet elemeit is. Az anatómia és a sebészet komplex oktatásának megvoltak a maga pozitív és negatív oldalai. Az anatómiának sebészorvos által történő oktatása kétségkívül előmozdította a topográfiai vagy sebészi anatómia fejlődését. A sebészorvosok, akik az orvostanhallgatókat a sebésztechnikára és anatómiára oktatták, kellő anatómiai bázist nyújtottak a sebészeti műtét számára. Az ilyen oktatásnak negatív oldala az volt, hogy a tanárok nem tudták tökéletesíteni magukat egyetlen szakterületen akkor, amikor az orvostudomány helyzete és annak további fejlődése szigorú

¹⁸⁰ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

¹⁸¹ Russzkij Biograficeszkij Szlovar id. h.

¹⁸² Russzkij Biograficeszkij Szlovar id. h.

¹⁸³ Isztorija kafedri operativnoj hirurgii i topograficeszkij anatomii moszkovszkovo unyiverszityeta. 1755–1955. (Medgiz, Moszkva, 1955.) p. 12.

¹⁸⁴ Király József fordítása.

specializációt követelt volna meg. Ezenkívül az oktatás minőségét kedvezőtlenül befolyásolta az egyetem szűkös anyagi helyzete is, ami a cári kormányzat részéről tanúsított mostoha bánásmódnak volt a következménye.

Egy másik orvostörténész, D. M. Rosszijszkij munkájából¹⁸⁵ az is kitűnik, hogy Keresztúri az 1778/1779-es tanévben saját tantárgyai mellett a hisztológiát, fiziológiát, szülészetet és törvényszéki orvostant is előadta, amiről a moszkvai egyetem múzeumában található egykorú hirdetmény tanúskodik:

„Keresztúri Ferenc, az anatómia és sebészet nyilvános rendkívüli professzora a nyári szemeszterben a szokásos napokon délután 2 és 4 óra között Roederer tanítása alapján fogja előadni a szülészetet; a téli szemeszter folyamán pedig az orvosi anatómia és sebészet oktatásának befejeztével be fogja mutatni, hogy a különféle műszerekkel és eszközökkel miként kell végezni a sebészi beavatkozásokat és nem fogja elmulasztani azt sem, hogy anatómiai úton kutassa fel a betegségek és a halál okait az ezen célból odaküldött hullákon.” – Már e hirdetmény is utal kórboncnoki munkájára. Keresztúri az orosz kórbonctani iskola egyik kitűnő képviselője. Egy személyben klinikus, leíró anatómus és kórboncnok.

Sigerist, a neves orvostörténész, a XVIII. század végi XIX. század elejei bécsi és párizsi orvosi iskolák kórbonctani gyakorlata közötti különbséget abban jelölte meg, hogy míg Bécsben korán elkülönült a kórbonctan, addig Párizsban a klinikus volt többnyire a proszektor is.¹⁸⁶ Utóbbihoz hasonló helyzet alakult ki Moszkvában és Pétervárott is. Már Sigerist rámutatott arra, hogy mindkét módszernek megvoltak a kétségtelen előnyei. A bécsi iskola csaknem teljesen önállósult patológiai anatómia gyakorlata kedvezőbb volt a kórbonctan mint diszciplína számára. A kórbonctan önálló művelése e tárgy fejlődését, az erre vonatkozó ismeretek elmélyültebb bővítését segítette elő. A párizsi iskola szorosabban a klinikumhoz kapcsolódó kórbonctana talán előnyösebb volt a gyakorló orvos szempontjából.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az orosz medicina önálló fejlődésében messzemenő hasonlóságot mutat a francia klinikai orvostudományhoz, úgy csaknem természetes, hogy a kórbonctan, mint akkor többnyire mondták: „anatomia practica” terén is olyan gyakorlat alakult ki, mint amilyen Sigerist szerint a párizsi iskolát jellemzi. Mióta Morgagni *'De sedibus et causis morborum indagatis libri quinque'* című alapvető műve 1761-ben megjelent, az orosz medicina is egyre inkább az anatómiai-lokalisztikus gondolat hatása alá került.

¹⁸⁵ Id. mű pp. 30–31.

¹⁸⁶ H. E. Sigerist: *Grosse Ärzte*. München, 1959. p. 266.

Ubi est morbus? – tette fel a kérdést Morgagni Paduában, mikor boncolás közben és után összevetette a boncolásnál talált szervelváltozásokat a klinikai adatokkal. Ugyanezt kérdezte két évtizeddel később Moszkvában a klinikus és proszektor Keresztúri is.

Moszkvában e szempontból különösen kedvező helyzetet teremtett Kondoide birodalmi főorvosnak az a már említett rendelkezése, mellyel a kórházakban elhaltak kötelező szekcióját elrendelte. Ez lehetővé tette, hogy Keresztúri klinikai megfigyeléseit csaknem minden esetben összevehesse a boncasztalon nyert észleletekkel. Az így leszűrt tapasztalatok irányították klinikai munkáját. Ez a kórbonctani és klinikai szemlélet tükröződött előadásaiban is.

Érdeemes elolvasni, hogy e korszak haladó orvostudományának fejlődéséről mit ír a késői kortárs, Raige-Delorme, visszapillantva e periódusra: „Általánosan elfogadott, hogy az a nagy haladás, melyet az orvostudomány az utóbbi évtizedekben tett, csaknem kizárólag olyan orvosoknak köszönhető, akik kórházakban dolgoztak. A kórházak egyedülálló előnyeinek illusztrálására egyébként elég a kórbonctan nagy jelentőségére gondolni.”¹⁸⁷ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Keresztúri – ami a gyakorlatot illeti – ilyen orvos volt.

Rosszijszkij is melegen méltatja működését, és kiemeli, hogy elsőként vezette be az oktatásba az állatokon végzett fiziológiai kísérleteket, valamint a mikroszkóp használatát a hisztológiai tanításnál.

Amikor 1780. június 9-én József császár mint Falkenstein gróf beutazza Oroszországot, megtekinti a moszkvai egyetemet is, ahol Keresztúri sajtószerményű magyar verssel¹⁸⁸ üdvözli az uralkodót. Kérdés, hogy a magyarul csak igen gyengén beszélő uralkodó mit értett meg a magyar versből.¹⁸⁹

1781-ben igen nagy tudományos megtiszteltetésben részesül: a Bécsben székelő „Imperialis Leopoldino-Carolina Academia naturae curiosorum” felveszi tagjai sorába.¹⁹⁰ Ezt a maga korában nagytekintélyű, nemzetközi orvosi-természetvizsgálói egyesületet 1652-ben J. L. Banschius alapította.¹⁹¹ Keresztúri itteni magyar tagtársai közül Moller Dániel Vilmost, Köleséri Sámuelet, Fischer Dánielt, Loew Károly Frigyes, Windisch János Teofilt, Wallaszakai Jánost, Perlitzi János Dánielt, Madai Dávid Sámuelet, Molnár Ádámot, Loew Andrást, Spielenberger Dávidot és magát Weszprémi Istvánt kell kiemelnünk.¹⁹²

¹⁸⁷ J. Raige-Delorme: Dictionnaire historique de la medecine ancienne et moderne. Bd. XV. Paris, 1837. p. 375.; Idézi Erwin Ackerknecht: Die Pariser Spitaler von 1800 als Ausgangspunkt einer neuen Medizin. = CIBA-Symposion, 1959. Vol. 7. p. 99. – Vö.: V. L. Gyerjabina: Ocserki razvityija prozektorszkovo gyela v Rosszii i SzSzsZR [A kórbonctan fejlődésének vázlata Oroszországban és a Szovjetunióban]. Moszkva, 1959. p. 20.

¹⁸⁸ „Keresztúri padnyosz jemu csetvertosztiseje na vengerszkom jazúke, kotoroje búlo togdazse napecsatana.”

¹⁸⁹ Kosztrov orosz nyelvű ódával, Dilthey latin, Mattei pedig görög epigrammával üdvözölte Józsefet.

¹⁹⁰ Csisztovics id. h.

¹⁹¹ F. A.: Brockhaus: Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stände. Leipzig, 1833. p. 135.

¹⁹² Weszprémi id. műve 4. köt. p. 65.

Aránylag csekély számú és terjedelmű publikációi is ezekben az években látnak napvilágot. 1778. április 22-én a cárnő születésnapján tartott beszéde még ugyanabban az évben *'Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus'* címmel¹⁹³ jelent meg. Ezt a munkát Király József is feldolgozta tanulmányában.

Keresztúrinak ez az értekezése tulajdonképpen fiziológiai mű. A fiziológiának azt a fejezetét tárgyalja, mellyel ma a pszichofiziológia és a neurofiziológia foglalkozik. Ennek a tudományágnak a fejlődését is a nagy Haller indítja el.

Hosszú utat tett meg a neurofiziológia, amíg a spiritus animalistól az ideg akciós áramáig eljutott. A XVIII. század közepén az idegi funkciók megismerésére és az ismert funkciók helyes értelmezésére irányuló szisztematikus mechanikai, kémiai és elektromos ingerlési kísérletek folytak, éppen Haller kezdeményezésére. Az állatok egyes szerveinek és szöveteinek ilyen vizsgálata mind módszerében, mind eredményeiben új volt.

Haller *'De partibus corporis humani sensilibus et irritabilibus'* (1752) című munkájában fejti ki először ezeknek a kísérleteknek az eredményét, melyek később Keresztúri munkáinak is alapját képezik.

A test bizonyos részei valamely ingerre összehúzódással és mozgással válaszolnak, elsősorban az izom, és pedig függetlenül az idegtől; ezek a részek irritabilisak. Ezzel szemben más szervek sensibilisek, vagyis a kísérleti állat e szervrészre gyakorolt behatásra fájdalmat jelez, ami elsősorban az idegekkel függ össze. Az idegekre vonatkozóan pedig kimutatta Haller, hogy sajátos reakcióik az ideg egész pályája mentén kiválthatók megfelelő ingerekkel.

E tények immár helyes regisztrálása sem vezette el még Hallert sem az idegimpulzusok lényegének felismerésére. Ismeretes, hogy Haller még valami folyadék keringését tételezte fel az idegekben.¹⁹⁴ Ezért írja aztán Keresztúri is több helyen, hogy az inger tovaterjedésének útját az idegben nem tudjuk követni.

Haller irritabilitásra és szenzibilitásra vonatkozó felfedezése nagyszerű, de terminológiája meglehetősen szerencsétlen, kora tudósait megtévesztő volt. Ez magyarázza, hogy alap gondolatai további fejlődésükben az egyes kutatóknál, de interpretátoroknál is – mint amilyen Keresztúri is volt – különféle irányt vettek. Kialakult egy főleg fiziológiai, egy vitalisztikus és egy klinikai irányzat.¹⁹⁵

¹⁹³ „Az egészség megtartásával, valamint a leromlott egészségi állapot helyreállításával kapcsolatos, az embernek nélkülözhetetlen, hasznos segítséget nyújtó érzetekről tartott beszéd.”

¹⁹⁴ K. E. Rothsuh: Vom Nervensaft zur Nervenkraft. = CIBA Zeitschrift, 1958. No. 89. p. 2964.

¹⁹⁵ H. Buess: Zur Entwicklung der Irritabilitätslehre. Basel, 1942. pp. 299–293.

Az érzeteknek mint lelki működéseknek a vizsgálata a későbbiekben különösen gyakran vezetett fogalmi zavarokhoz és eltérésekhez.

A szenzibilitás egyrészt a tudatos érzékelés képessége, tehát lelki átélés, mely az agy részvételéhez kötött. Másrészt minden ingerelhető ideg valamilyen formában „szenzibilis”, mert az inger, ha felveszi és továbbítja, „érzi”.¹⁹⁶ Haller tehát egy fiziológiai jelenséget és egy lelki élményt azonos módon jelölt. Ezzel alapjában helyes teóriája számos zavaros hipotézis forrása lett. Egy azonban biztos, bármilyen irányban fejlődtek is a halleri gondolatok, végleg elszakadtak az addigi tisztán mechanikus interpretációtól, elvetették a iatromechanika gép-analógiáit. Így nemcsak az általános fiziológia fejlődött tovább, hanem elmélyültek a pszichofiziológiai összefüggésre vonatkozó ismeretek is.

A pszichofiziológiai összefüggéseket vizsgálja Keresztúri is az érzetekről szóló orációjában.¹⁹⁷

E munkája hármasság tagolódású. Az első részben az érzetek fejlődését mutatja be. A filogenézis szemszögéből vizsgálva „sok nemzedék érzet-össztapasztalatára utal.”¹⁹⁸ E fejezetben foglalkozik a megismerés lényegével, leszögezve, hogy annak forrása az érzékszervi tapasztalat, melyeknek összessége tükröződik a tudatban.

Az „Oratio” második részében az érzékelést mint folyamatot teszi vizsgálat tárgyává. Felteszi a kérdést: az érzet „hogyan mozgatja a lelket”?¹⁹⁹ Hipotézisek felállításán kívül egyéb eredményre természetesen e kérdés megválaszolásában nem jut. Kétségtelen azonban, hogy az a következtetés, mely szerint „a testek az érzékszerveinkbe jutott képeikkel az idegeken keresztül a tudathoz jutnak; az érzékszervek különböző struktúrája az érzetek megkülönböztetését szolgálja”²⁰⁰ – kora tudásának magaslatán álló egzakt materialista megállapítás. Ebben a fejezetben Keresztúri többször hivatkozik Lucretiusra, *'De rerum natura'* című művének egy terjedelmesebb részét idézi is.²⁰¹

Tudjuk, hogy Keresztúri anatómiai előadásai keretében behatóan foglalkozott a neurológiával. Igen természetes tehát, ha az érzékelés folyamata mellett keresi az ingerületnek a nagyagy felé vezető útját. Ismeri azonban az anatómiai ismeretek csekély voltát e téren, és nem merül el a kérdés részleteiben. E probléma megoldását még nem tartja időszerűnek.²⁰² E

¹⁹⁶ K. E. Roths Schuh id. műve p. 2965.

¹⁹⁷ Az érzetekkel kapcsolatos vizsgálatok Oroszországban Lomonoszov kutatásaival indultak meg. Az ő általa alkotott érzetelmélet lett az orosz materialista lélektan, ill. élettan egyik alapja. Vö. Király id. műve p. 85.

¹⁹⁸ Vö. Király id. műve p. 85.

¹⁹⁹ Vö. R. G. Gurova: Szovjetszkája Medicina, 1952. No. 6. p. 66.

²⁰⁰ Vö. Király id. műve p. 85.

²⁰¹ Ezt a körülményt Királllyal szemben nem tekintjük Keresztúri feltétlen érdemének. Lucretius felfogásán a pszichológia e korban már túl volt. Vö.: K. E. Roths Schuh: Arch. Internationales d'Histoire des Sciences, 1957. No. 40. p. 217. ssk.

²⁰² Erre vonatkozó okfejtése a XVIII. századi anatómus Heucher – e korban sokat olvasott orvosíró –

helyett inkább a motoros és szenzoros idegek anatómiáját és élettanát vizsgálja. E problémák megbeszélésekor kifejezetten a klinikai irányzatot képviseli. Nem annyira kísérletes vizsgálatokra, mint inkább az orvosi gyakorlat példáira hivatkozik.

A mű harmadik, utolsó részében az érzékenység fajaival foglalkozik.²⁰³ Az érzékszervek, az izmok, valamint a belső szervek érzékelésének elkülönítése (az elsőt *sensus*, a másodikat *sensibilitas*, a harmadikat *sensatio* terminussal jelöli) emlékeztet Friedrich Hoffmann erre vonatkozó elgondolásaira.²⁰⁴ A belső szervek és zsigeri izmok innervációjának leírásakor viszont inkább a deskriptív anatómus biztonsága vezeti.

„Oratio”-ját egybevetve kora neves neurofiziológusainak munkáival, azt kell mondanunk, hogy a német Thaerrel, Unzerrel és az angol Cullennel egyenrangú képviselője Oroszországban a neurofiziológia fiatal tudományának. Művében nem több a téves hipotézis, de legalább annyi a helyes megállapítás, mint az említett európai híru kutatók munkáiban.²⁰⁵

1783-ban, II. Katalin trónra lépésének évfordulóján jelenik meg június 28-án mondott beszéde „Az élet megismeréséről, az emberi test belső természetének élesebb megvilágítása céljából”.²⁰⁶

Minden teremtett lény közül az ember a legtökéletesebb – írja tanulmányának bevezetésében. Az ember lénye két részből: testből és lélekből áll. A nemesebb rész a lélek. A lélek az, mely gondolkodik, ítél, akar, s önmagának tudatában van.

A továbbiakban arról szól, hogy a lélek működése az érzékelés, mely a világ dolgainak megismerését lehetővé teszi. – Ez utóbbi gondolat bukkant fel már az első értekezés, az *Oratio* fejtegetésében is.

E disszertáció első, a lélek természetével foglalkozó részében kevésbé mutatkozik materialistának, mint az *Oratio*ban. Ha a lelket, az animát a testtel együtt vizsgálja is, felfogásában határozottan dualista. Amikor azonban ismét szorosabban vett fiziológiai problémával foglalkozik, a kérdést már újra materialista szemlélettel tárgyalja.

gondolataira utal. Vö.: D. Tuzke: Die Anatomie zu Beginn des 18. Jahrhunderts im Lichte von Heuchers „Ignorantia anatomicorum”. = Sudhoffs Archiv 39 (1955) p. 144. skk.

²⁰³ Vö. Király id. műve p. 88.

²⁰⁴ Friedrich Hoffmann az ideg- és izomműködéssel, az ingerrel és érzettel a fundamenta physiologiae (Halle, 1746.) című művében foglalkozik; vö. még: k. E. Rothschild: Vom Spiritus animalis zum Nervenaktionsstrom. = CIBA Zeitschrift, 1958. No. 89. p. 2963.

²⁰⁵ Thaerre, Unzerra és Cüllepra vonatkozóan vö.: G. Rath: Albrecht Thaer als Neuralpathologe. = Sudhoffs Archiv 42 (1958) pp. 65–70.

²⁰⁶ „Solemnitatem annum, XXVIII. Iunii recurrentem, quod augustissima ac potentissima Omnium Rossiarum Imperatrix et Autocrator Catharina II, Clementissima Patriae Mater, thronum rossicum conscenderit. Indicit Franciscus Keresturi, Collegiorum Assesor. Anat. et Chirurg. P. P. O. Acad. Impr. Nat. Curios. Collega. Qui disseret de cognoscenda vita, ut intima corporis humani indoles clarius eluceat.”

A disszertáció a test felépítésének, összetételének analizisével folytatódik. Rövid fiziológiai áttekintés után jellegzetesen materialista kérdést tesz fel: hol az anyagi élet székhelye? (Querenda ergo sedes vitae in solido est.) A kor tudománya erre a kérdésre még nem tud kielégítő feleletet adni. A kutatás útját azonban helyesen jelöli meg. Meg kell ismerni – írja – az emberi testben működő fizikai erőket. A gravitas, attractilitas, elasticitas mellett különösen a mozgáskészség az, amit behatóan kell tanulmányozni, mivel a mozgás az élettől elválaszthatatlan. Nézetei szerint a mechanika, hidraulika és hidrosztatika az élettannak mintegy segédtudományai.

Az ember élettani törvényeinek megismerését illetően a mechanikának az indokoltnál nagyobb jelentőséget tulajdonít. Nem tud teljesen szabadulni a iatromechanikai gondolkodásmódtól. Jóllehet irodalmi utalás az értekezés e részében sincs, az élettani mozgatóerők hatásáról szóló fejtegetésekben nem nehéz észrevenni Borelli *'De motu animalium'* című munkájának hatását.²⁰⁷ Ami a hidrodinamika jelentőségét illeti, ezt Keresztúri teljesen helyesen ismerte fel.

Amióta Harvey *'Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus'* című könyvében a vérkeringés törvényeit leírta, a hidrodinamikai vizsgálatok a hemodinamikai kutatásokban elengedhetetleneknek bizonyultak. Segítségükkel a hemodinamika a XVIII. században rohamosan fejlődött. Ebben a fejlődésben nagy érdeme volt Daniel Bernouilli hidrodinamikai vizsgálatainak.²⁰⁸ Valószínű, hogy az irodalomban jól tájékozott Keresztúri a hidrodinamika fontosságát Bernouilli *'Hydrodynamicá'*-jának ismeretében hangsúlyozza, noha az irodalmi utalás sajnos itt is hiányzik.

A tanulmány befejező része ismét az Oratióra emlékeztet, amennyiben pszichofiziológiai és neurofiziológiai kérdéseket taglal.

1784 februárjában kérelemmel fordul a birodalmi orvosi kollégiumhoz. Ebben előadja, hogy évek óta nyilvános rendes tanára az anatómiának és a sebészetnek a moszkvai egyetem orvoskarán, tagja a Leopoldino-Carolina Akadémiának, tehetségéhez képest ellátja szolgálatát és elérkezettnek látja az időt, hogy vizsga után elnyerje a doktori fokozatot.²⁰⁹

A birodalmi orvostudományi kollégium méltányosnak ítéli a kérelmet és bizottság elé utalja, melynek elnöke J. Tyimkovszkij, tagjai pedig J. Rauschert, G. Frese és I. Ruckij. A vizsga annak rendje és módja szerint 1784. március 21-én megtörténik, és arról a vizsgabizottság a

²⁰⁷ Vö. K. E. Rothsuh: Die Entwicklung der physiologischen Denk- und Forschungsprinzipien im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. = CIBA Zeitschrift, 1954. p. 2230.

²⁰⁸ Vö.: F. Huber: Daniel Bernouilli als Physiologe und Statistiker (Basel, 1958) c. munkájában (pp. 49–56.) „Der Einfluss von Daniel Bernouillis Hydro-dynamik auf die Fortschritte der Haemodynamik im 18. Jahrhundert”.

²⁰⁹ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

következő bizonyítványt adja ki:

„Attestatum. Nos infrasubscripti doctores medicinae examinavimus collegiorum assessorem et universitatis moscoviensis anatomiae et chirurgiae professorem, d-num Franciscum Keresturi atque ilium privilegiis doctoralibus dignum esse, subscriptis nominibus nostris testamur. Doctor Helias Rutzky, Henrichus Frese, Joachimus Rauschert, Josephus Timkowsky. Mensis martii die 21-o anni 1784.”

A birodalmi orvosi kollégium, miután kézhez vette ezt a bizonyítványt, újabb kérdést intézett Keresztúrihoz: tud-e hivatkozni orvosi vagy sebészi szakirodalmi munkásságára? Ehhez képest fog határozni a kérelem sorsáról.²¹⁰ Keresztúri nyomban felterjeszti addig megjelent, előbb ismertetett két munkáját. Alig egy hónappal később, 1784 májusában kézhez kapja a birodalmi orvoskollégium elnöke által aláírt határozatot, mely elrendeli, hogy „részére haladéktalanul ki kell adni a pergamenre írt oklevelet, mivel a kiállott vizsga alapján mindazon jogokkal bír, amelyekkel az orosz birodalom többi orvostudományi doktorai rendelkeznek”.²¹¹

Ugyanebben az esztendőben újból megházasodik; felesége, a német származású Schwarz Zsófia túlélte férjét.

Még több, mint húsz esztendeig, egészen 1805-ig vezeti a moszkvai egyetemen a reábízott tanszéket és neveli a fiatal orvosnemzedék kiválóságainak egész sorát. E hosszú időszak folyamán már csak kevés olyan kiemelkedő eseménnyel találkozunk, mely részletesebb biográfiai méltatást igényelne.

1779-ben jelent meg J. P. Frank nagyjelentőségű közegészségtani munkájának (*'System einer vollständigen medizinischen Polizei'*) első kötete, s 1795-ben már Keresztúri tollából olvashatunk a politia medicáról. Noha e hatlapos, rövid kis oratio általánosságokban mozog s nem is célja, hogy részletes közegészségtani alapvetést adjon, jelentősége mégis igen nagy. Felismerte ui. a szervezés szerepét a betegségek megelőzésében, és rámutat az uralkodó és a kormányzat felelősségére e téren. Természetes, hogy az akkori abszolút uralom idején csak a cárnőt dicsérő oratióban találhatott módot arra, hogy erre vonatkozó elgondolásait kifejtse. Sokkal nyíltabban szólhat a magistratus szerepéről a polgárok egészségének megóvásában („Magistratus cura in tuenda civium sanitate...”) A polgári élet egyéb törvényeihez hasonlóan,

²¹⁰ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

²¹¹ „Oznacsennovo kollezsszkovo asszesszora, anatomii i hirurgii professzora Franca Keresturi, po dosztoinsztvu o nyom pri ekzamenye, proizvesztyi doktorom megyicini sz tyem pravom, kakim podobnije doktora v rosszjiszkoj imperii polzujutszja, i daty jemu na to, po szile imennovo J. I. V. [Jevo Imperatorszkovo Velicesesztva] ukaza ot 9 ijunja 1784 goda, ot szej kollegii na pergamentye patent za rukoju goszpogyina prezigyenta onoj kollegii sz prilozsenyijem kollezsszkoy pecsatyi” („Az említett Keresztúri Ferenc kollégiumi ülnök, az anatómia és a sebészet professzora, a vizsgák alapján, méltónak találtatott az orvostudomány doktorának nyilvánítani, mindazon jogokkal, amelyeket a hasonló doktorok az Orosz Birodalomban élveznek és erről neki Ő Cári Felsége Orvosi Kollégiumának 1784. június 9-i ukája alapján pergamenre írt oklevelet adjanak ki a kollégiumi elnök úr saját kezű aláírásával és hivatalos pecsétjével.”)

a közegészségügyet is megfelelő törvényekkel kell szabályozni, s gondoskodni kell ezek ellenőrzéséről is – fejezi be e tanulmányát Keresztúri.²¹²

Ekkor már egyetemi tanári állása mellett egyike Moszkva legkeresettebb orvosainak; rendkívül kiterjedt, jól jövedelmező magángyakorlata van és betegei a vezető körökből kerülnek ki.²¹³

Fenntartja kapcsolatát a többi Oroszországban élő magyarral, ami kitűnik Balugyánszky Mihálynak Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához írt szeptérvári leveléből is, melyben a levélíró beszámol az oroszországi magyar kolónia helyzetéről:

„Azok között, akiket a haza szégyen nélkül mondhat a magáénak, van néhány tudós is. Ezek között első helyen kell említeni Keresztúrit, aki Moszkvában orvosprofesszor, a Szent Anna-rend lovagja, kollégiumi tanácsosi, vagyis ezredesi rangban van. A sárospataki kollégiumból vette eredetét. Már hajlott korú, egyébként igen vagyonos ember.”²¹⁴

De megemlékezett oroszországi pályafutásáról a 'Hazai Tudósítások',²¹⁵ valamint a 'Neue Annalen' is.²¹⁶

Az aggkor felé közelítő Keresztúrit még egy nagy tudományos megtiszteltetés éri: 1804-ben az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnökévé választja.²¹⁷

A jénai 'Intelligenzblatt der Allgem. Literatur-Zeitung' egyik 1805. évi számából²¹⁸ megtudjuk, hogy ez évben a moszkvai egyetem rektora Csebotarev, míg az orvoskari dékán tisztségét Keresztúri tölti be. Mint az egyetemi tanács egyik legrégebbi professzora, tagja a cenzúrabizottságnak is.

V. N. Szmotrov orvostörténésznek Mudrov életéről és működéséről írt monográfiájából kitűnik, hogy Keresztúri szívesen pártfogolta a tehetséges orvostanhallgatókat és ő volt az, aki Kirdan ajánlására vette kezébe a későbbi nagy orvosprofesszor sorsát.²¹⁹

Anke megállapítja, hogy Keresztúri mindvégig a legnagyobb buzgalommal mélyítette el orvostudományi tanulmányait; állandóan látogatta a kórházi betegeket, praktikus ismereteit folytonosan kiegészítette az új orvostudományi munkák beható tanulmányozásával. Fáradhatatlan munkaszeretet, odaadás az orvosi hivatás iránt – ez avatta őt az első moszkvai

²¹² Oratio de politia medica eiusque in Rossia usu.

²¹³ Moszkvai egyet. biogr. p. 406.

²¹⁴ OSzK Kézirattára, 781. Quart. Lat., tom. VI. pag. 125. – Vagyis Balugyánszky, aki központi személyisége volt az oroszországi magyaroknak. akiről minden jelentős adatot nyilvántartott – szintén nem tud arról, hogy Keresztúri sárospataki tanulmányain kívül más egyetemet vagy főiskolát látogatott volna.

²¹⁵ Hazai Tudósítások, 1807. IV. köt. pp. 30–31.

²¹⁶ Neue Annalen, 1807. dec. pp. 268–269.

²¹⁷ Enciklopedyicseskij szlovar, Szpv. 1895. XIV. köt. p. 954.

²¹⁸ No. 55. (1805. ápr. 6.)

²¹⁹ V. N. Szmotrov: Mudrov. 1776–1831. Moszkva, 1947. p. 8.

orvosok egyikévé.²²⁰

70 éves koráig vezette tanszékét; ekkor – 1805-ben – nyugdíjba vonult. Már 1803 óta betegeskedett; ekkor érte az első szélütés, mely egyes testrészeit átmenetileg megbénította. Az apoplexia jónéhányszor megismétlődött, de 1810-ben érte a legerősebb szélütés. Hiába folyamodtak kívánságára ismét érvágáshoz, az már nem segített; a beteg teljesen megbénult. 1811. február 16-án halt meg.²²¹

²²⁰ Moszkvai egyet. biogr. p. 405.

²²¹ Uo. – Érdekes, hogy az azóta eltelt másfél évszázad alatt – Király József általunk is felhasznált kiváló dolgozatától eltekintve – csak Schwarz Ignác foglalkozott Keresztúri életével és működésével néhány mondat erejéig (Vasárnapi Újság, 1895. No. 13. p. 202.), majd Magyary-Kossa (id. mű 4. köt. p. 255.), akiknek soraiból leplezetlenül kicsendül a csodálkozás, hogy Keresztúri Ferenc hazánkban ismeretlen maradt és még Győrit Tibor Bibliographiája sem közli a nevét. Magyary-Kossa teljes terjedelmében közli W. M. Richternek Keresztúriról írt megemlékezését, ennek ellenére nem tűnt fel neki pesti orvoscari tanulmányainak lehetetlensége.

Magyar vonatkozású nyomdászati ritkaság a moszkvai egyetemi könyvtárban: Keresztúri Ferenc könyve²²²

Társszerző: Váradi-Sternberg János

Egy eddig nálunk nem ismeretes, kis terjedelmű, de számunkra érdekes publikációját kívánjuk nyilvánosságra hozni, annál is inkább, mivel tudomásunk szerint ez az első orosz nyomdatermék, mely – részben – magyar nyelvű szépirodalmi alkotást közöl hasábjain, még akkor is, ha ez nem több egy rövid költeménynél.

1780-ban József császár, mint Falkenstein gróf, nagy oroszországi utat tesz. Június 9-én meglátogatja a moszkvai egyetemet is, ahol Keresztúri Ferenc az alma mater nevében saját szerzeményű német és magyar nyelvű költeménnyel üdvözölte az uralkodót.²²³ A két vers hamarosan nyomdafestéket lát *'Ode dem erlauchtesten Grafen von Falkenstein bey Hochdesselben Gegenwart zu Moskau im Namen der Universität dargebracht'* címmel. Az aprónyomtatványt – akárcsak Keresztúri egyéb műveit – a moszkvai Egyetemi Nyomda, illetve annak vezetője adja ki, aki nem más, mint Novikov Iván Nikolájevics, a nagy orosz felvilágosító, író, filozófus, közgazdász, az orosz szabadkőműves mozgalom szellemi irányítója, aki szívesen adta ki a hozzá közelálló tudósok, művészek írásait.

Keresztúrinak ezt a kis verses művét a moszkvai egyetemi könyvtár könyvritkasági osztálya őrzi.²²⁴

A negyedréteg alakú, címlapból és négy számozott paginából álló aprónyomtatványt több ízléses metszet díszíti. A német nyelvű dicsőítő óda a vendéglátót és a vendéget – tehát II. Katalin cárnőt és József császárt – mint országaik, sőt az egész emberiség jótevőit magasztalja, az e korban szokásos mitológiai képek halmozásával, aulikus hangnemben. Egészen más az aprónyomtatvány negyedik lapján található magyar nyelvű vers tartalma és hangvétele. Ennek terjedelme csak töredéke a német nyelvű ódának, de ez is elegendő ahhoz, hogy szerzőjében annak az embernek szellemi és politikai alkatát ismerjük fel, aki – ha

²²² Forrás: [Váradi-]Sternberg János – Tardy Lajos: Magyar vonatkozású nyomdászati ritkaság a moszkvai egyetemi könyvtárban. = Magyar Könyvszemle 85 (1969) No. 4. pp. 377–380. (Részlet: pp. 378–380.)

²²³ Erről eddig is tudtunk („Kereszturi podnyosz jemu csetvertosztisije na vengerszkom jazike, kotoroje bilo togda-zse napecsatano” – Kereszturi átadott neki egy magyar nyelvű négyversszakos költeményt, amelyet addigra már kinyomtattak; lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. p. 93. és 45–46. jegyz.), de maga a költemény eddig nem került elő.

²²⁴ Otgyel redkoj knyigi Bibliotyeki imenyi M. Gorkovo Moszkovszkovo Gosz. Unyiverszityeta (Moszkvai Állami Egyetem központi könyvtára, Könyvritkaságok Osztálya) 10 A.n.12

házájában marad – a meggyőződéses jozefinusok táborában foglalt volna helyet ezekben az években. II. Józseftől ekkor még nagyon sokat vártak a progresszív gondolkodásúak: utazásairól pedig nem ok nélkül állapította meg Szekfű Gyula,²²⁵ hogy azok példátlanul nagy tapasztalati anyaghoz juttatták a császárt, aki ennek birtokában mélyen megvetette a hivatalos jelentések szépítő hazugságait. Mindent éles szemmel figyelt meg, mindenütt kikérdezte a szegény embereket és tapasztalati anyagát önmaga gyűjtötte össze. A válságba jutott feudalizmus felülről való modernizálására törekvő József császár intézkedései iránti várakozást tükrözi Keresztúrinak ez a látszólag igénytelen verse, mely arról tanúskodik, hogy szerzője kevésre becsüli az elméleti ismereteket, ha azok öncélúak, a valóságtól elszakadtak, annál többet vár azonban a szabadon fürkésző, „vizsgálódó” emberi elme erejétől:

A kik a dolgokat csak könyvekből tudnak,
Azok mindeneket tükör által látnak,
De a KIK mindenüt MAGOK jelen vágynak,
Visgálgodás nélkül semmit élnem hagynak.

²²⁵ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 7. kiad. 5. köt. Bp., 1943. Egyet. ny. p. 38.

Reineggs Jakab, orvos, bányász és kohász²²⁶

Társszerző: Schultheisz Emil

A felvilágosodás századának különös, jellegzetes személyisége tanulmányait Nagyszombaton és Selmecbányán végezte. A bányavárosokban kezdte tudományos tevékenységét, szerezte szakmai jártasságát. Kalandos élete Velencén, Törökországon át az ősi kultúrájú Grúziába sodorta. Fogadott hazájában bányászati, kohászati és orvosi ismereteit egyaránt kamatoztatva, számos új eljárást vezetett be. Jelentős személyiségét kora hatalmasságai, kaukázusi kutatásait pedig a tudományos körök nagyra értékelték.

A XVIII. század bányászattörténetének egyik legérdekesebb személyisége volt Reineggs Jakab; bányász és kohász szakember, orvos és geográfus egy személyben. A szászországi Eisleben város Szent András-templomának anyakönyvében található bejegyzés tanúsága szerint Jakob Reineggs (a családot eredetileg Ehlichnek hívták) 1744. november 28-án született. Miután alapfokú iskoláit elvégezte a közeli Artern városkában, édesapja hivatását, a seborvosít választotta. 18 éves korára létrejöttek annak a feltételei, hogy beiratkozhasson a lipcsei egyetem orvosi fakultására. Első életrajzírója, J. D. Gerstenberg így emlékezik meg erről az időszakról: „Reineggs irányítója és tanítója Lipcsében a kiváló és nagy hírű orvosprofesszor, Dr. Rüdiger volt. Reineggs nem csupán kiváló orvosi és kémiai ismereteinek javát köszönhette professzorának, hanem – feltehetően – ő vezette be az aranycsinálás »művészetébe« is.”

Reineggset annyira hatalmába ejtette az aranycsinálás vágya, hogy még 1790-ben is úgy nyilatkozott, hogy lehetőnek tartja az arany előállítását kevésbé értékes fémekből. Hogy milyen nagyra becsülte az álmodozás éveiből származó kéziratait – mint a bölcsek köve készítési módjának receptjét –, arra utal az is, hogy fáradtságos és hosszú útjaira is mindig magával vitte feljegyzéseit.

Tanulótársai és ismerősei már akkor sejtették, hogy valami titkos szervezettel, és pedig a rózsakeresztesek társaságával áll kapcsolatban. Gyanút keltett magaviseletének titokzatossága, örökös utazgatása, melynek célját sohasem lehetett megtudni. Az egyetemen is kitudódnak tilalmas kapcsolatai; érthető, hogy Reineggs hamarosan megkapta a „consilium

²²⁶ Forrás: Tardy Lajos – Schultheisz Emil: Reineggs Jakab, orvos, bányász és kohász. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 250–255. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

abeundi”-t, vagyis az eltanácsoló határozatot.

Ezután a vándorlás hosszú évei következtek, míg meg nem ismerkedik Bécsben egy külön magyar mágnással, Koháry János gróffal. Ezzel a kapcsolattal kalandos életének egészen új korszaka kezdődik. Koháry gróf is lelkes tagja a rózsakeresztesek társaságának és fanatikus „aranycsináló”. Jellemük és származásuk szélsőséges eltérése ellenére a közös szenvedély egészen közel hozza őket egymáshoz. Reineggs az alkémiát a kémikus tudományos lelkesedésével tanulmányozza és gyakorolja, ezzel szemben a gróf – teljes anyagi mélypontra, uzsorásoktól fenyegetve – az aranycsinálás „tudományában” az utolsó mentsvárat keresi. Bár kísérleteiket nem koronázhatta siker, kapcsolatuk egyre bensőségebbé válik, és hosszú időre állandósul.

A gróf ugyanis tudta, hogy anyagi csődje esetén – aminek bekövetkezte küszöbön állónak látszott – sürgősen el kell hagynia az országot. Tervet is készített erre az eshetőségre. Tudták azt is, hogy Keleten – ahová mindketten vágytak – egy képzett bányász–kohász, illetve jó orvos számára hatalmas lehetőségek kínálkoztak. Koháry kész volt Reineggs egyetemi tanulmányait anyagilag a feltétellel támogatni, hogy barátja ellenszolgáltatásul tanulmányainak befejeztével vele egy későbbi időpontban – ha a hullámok végleg összecsapnak a feje felett – Keletre utazik, ahol új életet kezdenek.

A nagyszombati egyetemen 1770-ben létrejött az orvosi fakultás is. A legelső beiratkozottak között találkozunk a „Reineggs Jacobus” névvel, amint az az egyetem orvosi karának anyakönyvéből kiderül.

A fiatal orvosjelölt tanulmányainak befejeztével kérelemmel fordult Mária Terézia királynő magyar udvari kancelláriájához, amiről az ott őrzött feljegyzések a következő információt nyújtják:

„Legalázatosabban bemutatkozik egy bizonyos Jakob Reineggs azzal, hogy elsőként neki sikerült a nagyszombati egyetem által examináltatni, és most következésképpen ugyancsak az elsőnek kellene lennie, aki a doktori fokozatot elnyeri ugyanott, hogy ezáltal jövő sorsa nagyobb és maradandóbb tekintéllyel legyen övezve. Alázatosan kéri, kegyeskedjék neki megengedni, hogy disszertációját a Császári, valamint Királyi Apostoli Felső legmagasabb védnöksége alatt védhesse meg.”

Noha Reineggs kérését a magyar udvari kancellária urai csak nagyon kelletlenül továbbították – nem akarták ugyanis, hogy közrendű külföldi személy legyen az egyetem legelső „sub

auspiciis regis” orvosdoktora –, az uralkodónő a kérelmet személyesen döntötte el, éspedig kedvezően. Így lett Jakob Reineggs a legelső orvos, akit magyar egyetemen „sub auspiciis regis” avattak orvosdoktorrá.

Doktori értekezésének címe: *'Systematis chemici ex demonstrationibus Tyrnaviensibus pars naturalis et experimentalis theoretica'* (Értekezés a kémia rendszeréről nagyszombati példák alapján).²²⁷ A mű az akkori disszertációkhoz mérten eléggé terjedelmes munka. Három részből áll, a fejezetek címe: Introdukció; Természetes és kísérleti kémia; Teoretika.

A kémia a XVIII. század második felében a kvantitatív módszerek életbeléptetése folytán vált egzakt tudománnyá. Az „új” tudomány mindenk előtt új rendszerezést is igényelt. Reineggs disszertációjában már ez az új rendszer jut érvényre. Ebben a világos és szabatos munkában semmi sem utal arra, hogy szerzője szenvedélyes „aranycsináló”, illetve az alkémia híve.

A tudománytörténeti fogantatású bevezetés, az 'Introductio' olyan nevekre hivatkozik, mint Lavoisier, Boyle stb. Ezekhez a személyekhez kapcsolódik szorosán a kémia mint tudomány. Figyelemre méltó a Scopoli név tiszteletteljes megemlézése, aki a kohászat és kémia professzoraként később Reineggs oktatója volt Selmezbányán. Valószínűleg Scopoli János Antal hatásának tulajdonítható, hogy Reineggs rendszerében a gyakorlati ásványtan aránytalanul nagy helyet foglal el. Ez arra is utal, hogy Reineggsben már akkor feltámadt az ásványtan iránti rendkívül nagy érdeklődés. Azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy ennek az orvosi disszertáció címén megjelent kémiai értekezésnek nincs semmi köze sem az orvostudományhoz, sem a gyógyszerészeti kémiához, sem pedig az akkor virágzó iatrokémiahoz.

Bár Koháry János gróf pénzügyi helyzete már Reineggs doktorálása idején is szinte reménytelennek látszott, pár évvel mégis elhúzódott teljes anyagi összeomlása, a csőd kimondása, illetve az azt követő bírósági eljárás lefolytatása. Így Reineggs időt nyert, és alkalma nyílt a bányászat és kohászat területén szerzett tudásának alapos kiegészítésére, valamint kémiai és ásványtani tanulmányainak elmélyítésére.

Választása – célja keresztülvitelére – az akkor már világhírű selmeci bányászati akadémiára esett. Már egy héttel doktorrá avatása után ott találjuk mint „bányászati gyakornokot”. Az egykorú főkamagrófi ügyiratok tanúsága szerint „engedélyeztetett neki az előadások látogatása, és megengedettett számára évi 200 Forint ellátás folyósítása.”

²²⁷ Jac. Reineggs: *Systematis chemici ex demonstrationibus Tyrnaviensibus pars naturalis et experimentalis theoretica. Pro consequenda prima doctoralis medicinae laurea publicae disquisitioni submittit. Tyrnaviae, 1773. Typ. coll. acad. soc. Jesu. VI, 90 p.*

Reineggs selmeci tartózkodásáról egy diáktársa tollából származó²²⁸ érdekes leírást találunk:

„A már korábban Selmecebányára érkezett Reineggs végigtanulta a bányászati tudomány tantárgyait, és a tiszteletreméltó Scopolitól magánúton is nyert oktatást a természetrajzban. Reineggs már akkor nagy reményekkel várta szolgálatba állítását. Igaz öröömre szolgált, hogy megismerkedhettem vele, mivel benne kiváló, tudományszomjas, világos kutató elmével, és sokrétű ismerettel rendelkező, készséges magatartású emberre találtam. Hamarosan nagyon jó barátok lettünk, és szerencséseknek éreztük magunkat, hogy közös tanítónk és barátunk, Scopoli révén – aki második Linné volt – oly sok gyönyörködtető órát tölthettünk hármásban.”

Maga Reineggs a következőképpen emlékezik meg selmeci tanulmányairól:

„Magyarországra mentem, és míg orvosi gyakorlatot folytattam, elsajátítottam a bányászati és kohászati tudományt, ami óriási kincset jelent számomra. Ez az ország, meg Erdély, valamint az azzal határos Havasalföld – ezekben gyakran tettem utazásokat – izgatták kíváncsiságomat, s szerettem volna a Keletet minél közelebről megismerni, és ott egyúttal valami hasznosat is összegyűjteni hazám számára.”

1775-ben ajánlólevelet kért a körmöcbányai és a besztercebányai bányahatóságoktól, hogy a hatáskörükhöz tartozó területen „gyakorolhassa magát a kohászatban”. Időközben ismét kapcsolatba lépett a rózsakeresztesekkel és a szabadkőművesekkel. A selmeci „Erényes emberbarátok páholyá”-ban vitt szerepéről az alábbiakat említjük meg.

Selmecebánya az akadémia megalapítása után a Monarchiában a bányászati tudományok központjává lett. Az ottani bányászok legtöbbje kémiailag is képzett volt, s ennél fogva kiválóan alkalmas a rózsakeresztes rend tagságára. Reineggs hamarosan Selmecebányán is bekerült a rózsakeresztesek körébe. Azt tervezte, hogy itt páholyt alapít, s azt remélte, hogy a bányakamara legtöbb tisztviselőjét és a környék nemesurait is meg tudja magának nyerni.

²²⁸ Az Allgemeiner Litterarischer Anzeiger című folyóirat 1797 áprilisi füzetében.

Közben a bányászok jobb orvosi ellátásáért is küzdött. Megtámadta dr. Melchiori bányáorvost, mert az „nagy mérvű és büntetendő hanyagságot tanúsított a betegek ellátása terén.” Reineggs orvosi gyakorlata is jelentős volt. Minden bizonnyal honorárium gyanánt kapta a bányabírószági iratokban bejegyzett, birtokában levő egynéhány bányarészvényt: „Johann Böheimb úr a S. Mariae Heimsuchüings–Stollen bányarészben egy kuxát (részjegyet) ajándékoz Doctor Jakob Reineggsnek.”

Reineggs a városi tisztiorvosi állást szerette volna elnyerni Selmeceen, noha Nagyszombaton egy hasonló állást ajánlottak fel neki. De közben Koháry teljesen csődbe jutott, és a börtöne elől menekülnie kellett. Erre Reineggs nem vehette át a városi tisztiorvosi hivatalt, mert régi kötelezettségvállalása kötötte a grófhoz, akit kénytelen volt követni, és Velencében hamarosan össze is találkoztak.

Itt azonban ismét alkalma nyílt Reineggsnek, hogy bányászati tudományokban való jártasságát kamatoztassa. Hamarosan megbízta a Signoria, hogy vizsgálja meg a köztársaság szépszámu isztriai bányáit, és tegyen javaslatot korszerűsítésükre. Reineggs teljesítette a megbízást. Munkáját olyan elismerés koronázta, hogy menten ki akarták nevezni a köztársaság két legjelentősebb bányája igazgatójává. Azonban ismét tovább kellett utazniok, mert a viszonylag közeli Velencében a gróf nem volt biztonságban.

Először Szmirnába (Izmirbe) hajóztak, majd tovább Konstantinápolyba, ahol jó időre le is telepedtek. Reineggs hamarosan a város legtekintélyesebb orvosai sorába emelkedett. Anyagilag is jó helyzetbe kerültek. Koháry azonban tovább kívánczolt, a távolabbi Kelet vonzotta abban a reményben, hogy onnan majd valamikor gazdag emberként térhet haza. 1777. október 27-én csatlakoztak egy karavánhoz, és nagy nehézségek és veszélyek árán Tokaton keresztül végül is Grúzia fővárosába Tifliszbe, mai nevén Tbiliszibe érkeztek.

Grúzia, ez az ősi kultúrájú, hagyományokban gazdag, hegyekkel borított ország ekkor élte önállóságának utolsó fénykorát. Két hódításra vágyó szomszédja – Perzsia és Törökország – évszázadokon át rettegésben tartotta, és számtalanszor a legkegyetlenebbül fel is dülta. Ebben az időben egy olyan uralkodója akadt II. Herakliusz király (1720–1798) személyében, aki gazdasági és katonai reformjaival, valamint hajlékony politikájával még meg tudta menteni a sokat szenvedett népet a végpusztulástól. A kaukázusi államok egyesítésére törekedett, ebben látta Grúzia fennmaradásának biztosítékát. Európa felé keresett kapcsolatokat, mint ezt elődei közül is sokan megkísérelték. Elküldte követeit védelem és szövetség kérése végett Katalin cárnőhöz, Nagy Frigyes porosz királyhoz és a bécsi udvarhoz is.

Reineggs Tifliszbe érkezése után hamarosan megbetegszik a király legidősebb fia, György trónörökös; életveszélyes „forroláz” tör rá. Éppen a legjobbkor jön az európai orvos,

megmenti a herceg életét. A király bőségesen honorálta Reineggset; 1000 piaszter készpénzzel jutalmazza, továbbá értékes ruha- és szőrmeanyagokkal, aminőket kizárólag az ország hercegei viselhettek. Ettől kezdve az udvar nyilvános ünnepségein a király asztalánál Reineggs helye mindig az uralkodó legidősebb fia mellett volt.

Pályafutása legmagasabb pontját azonban Reineggs mégsem mint orvos érte el, hanem mint a bányászat és kohászat szakembere. A király kívánságára beutazta Grúzia északi hegyes vidékét. Miként az önéletrajzi elemekben gazdag, kétkötetes kaukázusi monográfiájából bőségesen kitűnik, szívébe fogadta a grúz népet, és sok jó szolgálatot tett ennek az országnak. Megtanította a bányászokat arra, miként lehet az itteni különlegesen gazdag fémeket a selmecebányai módszerrel eredményesen olvasztani, és egy vasöntödét is felállított számukra. A király óhajára még egy lőpormalmot is felépített, és gépműhelyeket rendezett be. Minderről, valamint munkája elismeréséről egy régi barátját, Balthasar Haquet professzort egy levélben a következőképpen tájékoztatja:

„Megtanítottam ezt a népet – miután nyelvüket elsajátítottam – nemes ércek helyesebb olvasztására, mert eddig nem takarékosan folyt az olvasztás ebben az országban; megtanítottam a vasöntést, kemencéket, acél- és vasműveket állítottam fel nekik: felügyeletem alatt, a nemzet nemessége segítségével ércágyúkat öntöttek és szereltek, amiket azelőtt nagy költséggel és fáradsággal Oroszországból kellett importálniuk. Felügyeletem alatt általánossá vált a lőpor előállítás – ami pedig az ország költségvetését súlyosan terhelte –, mert megtanítottam az embereknek a korszerű eljárásokat: kevesebb költséggel többet előállítani. Ezért szép és nagy lőpormalmokat építettem, melyeknek oroztatán nevemet grúz nyelven márványba vésték az uralkodó óhajára. Azonkívül mindent, amit meghonosítottam (ha azokat jónak lehet nevezni), bejegyezték az egyházi könyvekbe és az uralkodói évkönyvekbe is, hogy megörökítsék a nevemet..”

Reineggsnek ezek a feljegyzései szerénytelennek hatnak, de mindet okiratok bizonyították. Sőt mindezek alapján arra a felismerésre is juthatunk, hogy alkotói tevékenységéről még sok mindent el is hallgatott! A Tbiliszi Grúz Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött iratanyagból az világlik ki, hogy Reineggs a legmagasabb kitüntetésekben és adományokban részesült, sőt bekerült a grúz nemesség soraiba is. Azt, hogy Reineggset mint tudóst nemcsak Keleten, hanem már akkor Nyugaton is elismerték, az a tény mutatja, hogy 1783-ban Berlinben a Gesellschaft Naturforschender Freunde tagjai közé beválasztották.

Amikor Grúzia Oroszország védnöksége alá került, Reineggsnek a bányászat és kohászat terén való tevékenysége véget ért. Szentpétervárra költözött, ahol mint a seborvosi főiskola igazgatója, nagy tekintélyű gyakorló orvos, és mint a birodalmi orvoskollégium állandó titkára működött.

Reineggsnek az Ermitázsban őrzött arcképe arról tanúskodik, hogy a halál 1793-ban – viszonylag fiatalon – egy jelentős személyiséget szőlített el az élők sorából.

Orlay János²²⁹

Ha a XVIII. század közepétől az 1830-as évekig Oroszország felé irányuló magyar orvoskiáramlást²³⁰ időszakokra kívánjuk bontani, úgy azt három hullámra oszthatjuk.²³¹ Az első hullámot, mely Katalin cárnő alatt érkezett Oroszországba, Gyöngyössy Pál, Peken Keresztély és Keresztúri Ferenc neve fémjelzi; a harmadik csoport orvosai főleg I. Miklós idején vándoroltak ki: legérdekesebbek közöttük Márkus Sándor, Molnár János és Oesterreicher Lipót voltak. E két csoport között foglalnak helyet, Pál és I. Sándor korszakában, az orosz orvosképzés felvirágzása idején Oroszországba érkezett magyar orvosok, akiknek névsorából Baranyi László, Koritáry György és elsősorban Orlay János – orosz nevén Ivan Szemjonovics Orlaj – emelkedik ki.

Orlay János – bár tevékenysége kiterjedt a régészetre, nyelvészetre, nevelésügyre, őshazakutatásra, növénytanra és ásványtanra – elsősorban mégis hírneves orvos volt. Irodalmilag is főleg orvosi területen működött, így mindenképpen indokolt, ha első részletesebb magyar életrajzi vázolata ezeken a hasábokon lát napvilágot.

1770-ben született, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben,²³² elszegényedett régi nemes családból.²³³ Atyja, Orlay Simon katonatiszt volt, édesanyja neve Beleznay

²²⁹ Forrás: Tardy Lajos: Dr. Orlay János (1770–1829). = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 13. (1959) pp. 89–159.

²³⁰ A magyar orvosok oroszországi működése azonban korántsem szorítkozik e késői korokra, hanem évszázadokra nyúlik vissza. A XVI. században élt és működött Rietlenger Kristóffal kezdve a régi magyar–orosz orvostörténeti emlékek téma sok érdekes, ma még ködös adalékot tartalmaz.

²³¹ MOL, helyt. oszt. dept. pol. in gen., fons 3, pos. 165, 419, fons 17, pos. 6, 38.; Gortvay György is foglalkozik e kérdéssel, de véleményem szerint annak okát egyoldalúan közelíti meg: Gortvay György: *Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. 1. köt. Bp., 1953. Akadémiai. p. 82.

²³² Orlay születési helyét és idejét illetően mind az orosz, mind a magyar források téves adatokat szolgáltatnak. Így Szinnyei szerint „1770-ben Bereg megyében született”. V. D. Popovics a 'Molodaja Rusz'-ban megjelent cikksorozatában (1928. No. 1. p. 7.) 1771-re teszi születési évét, születési helyét meg sem említi. Gennadij szerint (*Szpravocsnij szlovar o russzkih piszatyeljah stb.*) Moldvában született magyar nemes szülőktől. Zmejjev szerint (*Rüsszkie vracsi-piszatyeli*, p. 42.) 1771-ben született, Huszt városában, mint Oláhországban szolgáló osztrák katona fia. Csisztovics szerint (*Pamjatnyik baronetu Jakobu Vasziljevicsu Villie*, Sztpv., 1860. p. 13.) Orlay a besszarábiai határon látta meg a napvilágot. Ismét eltérő adatok a Brokgauz–Jefron lexikonban, a *Russzkij Biograficeszkij Szlovarban* (Ivan Kubaszov tollából) és Wurzbachnál. Agárdi Ferenc (*Régi magyar világiárók*. 2. bőv. és átdolg. kiad. Bp., 1955. Művelt Nép. p. 9.) Sáros megyeinek mondja. – A piarista levéltárban sikerült fellelni Orlay általam felhasznált hiteles, bár hézagos születési adatait (For. 001, No. 1. jelzet alatt), melynek kapcsán köszönetemet fejezem ki Balanyi György és Léh István professzoroknak.

²³³ Oroszországban az „Orlay de Corvo” – karvai Orlay – nevet is használta (Csisztovics id. műve p. 13.); Nagy Iván szerint (*Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VIII. köt. Pest, 1865. Ráth. p. 260.) a karvai Orlé-család a Rákóczi-szabadságharcban szerepet vitt Orle Miklóssal kihalt, de a 261. oldalon hozzáfűzi, hogy „a följebb említett Orlay-családból a Trencsin vármegyében Beczkón lakott vagy birtokolt Orlayak is ezen Orlé-családdhoz tartoztak.” Ugyanakkor tény az is, hogy hazai levéltári adalékainkban predikátum nélkül szerepel.

Katalin,²³⁴ róluk közelebbi személyi adalékokkal nem rendelkezünk. Bár Palágy a túlnyomó többségében oroszok és szlovákok-lakta Ung megyében ritkaságszámba menő színmagyar falvak sorába tartozott,²³⁵ a szülőfalut körülvevő orosz lakosság, valamint nyilván az alsó fokú iskolák hatásának lehet tulajdonítani a budapesti piarista levéltárban őrzött rulla²³⁶ ama megállapítását, hogy Orlay 19 éves korában a magyaron kívül tökéletesen írt és beszélt oroszul is.²³⁷

Tanulmányaira vonatkozólag a forrásmunkák vegyesen tartalmazznak helyes és téves adatokat, vagy pedig hallgatnak. Szinnyei és Wurzbach nem emlékeznek meg iskoláiról, Popovics szerint²³⁸ Lembergben és Pesten végezte felsőfokú tanulmányait, Gennadij pedig²³⁹ úgy tudja, hogy németországi egyetemeket látogatott; a többi forrás is hiányos feltevéseken alapuló anyagot szolgáltat.

Orlay János alsó fokú iskoláit Munkácson, középiskoláit pedig az ungvári és nagykárolyi gimnáziumokban végezte el.²⁴⁰ 1787-ben a lemergi egyetem hittudományi karának hallgatója,²⁴¹ majd 1789 augusztus 27-én Pesten belép a piarista rend kötelékébe²⁴² és az 1789/1790-es tanévben már a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára,²⁴³ ahol egy tantestületben foglal helyet egykori tanárával, Hannulik Jánossal, a kor legkiválóbb latin verselőjével.

A fiatal kegyesrendiből azonban nem lett felszentelt pap.²⁴⁴ A renddel való szakításának történetét nem ismerjük. De 1790-ben Orlay már világi gimnáziumba kér kinevezést.²⁴⁵ A Helytartótanács 1790. augusztus 25-én tartott ülésén, Szerdahelyi György javaslatára, meglehetősen rideg hangon utasítja el kérelmét és további tanulmányokra hívja fel, „hogy alkalom adtán számítani lehessen reá”.²⁴⁶

²³⁴ A nyezsini főgimnázium 1822. aug. 19-i konferencia-jegyzőkönyvében szereplő adatok.

²³⁵ Korabinszky, Vályi és Fényes szerint református és katolikus lakosság lakta.

²³⁶ Piarista levéltár, For. 001, No. 1.

²³⁷ Azon kívül ekkor már németül és közepesen románul is.

²³⁸ Popovics id. mű uo.

²³⁹ Gennadij id. mű 3. köt. p. 82.

²⁴⁰ A nyezsini főgimnázium id. jegyzőkönyvéből, mely rögzíti Orlay rövid – néhány vonatkozásban téves – életrajzát.

²⁴¹ Amikor József császár meglátogatta a lemergi egyetemet, kérdésére Fessler Ignác Aurél, akkor a keleti nyelvek professzora, Orlayt a három legjobb hallgató között jelölte meg (Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. II. Aufl. Leipzig, 1851. Carl Geibel. p. 130.)

²⁴² Piarista levéltár id. h.

²⁴³ Hám József: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története. 1725–1895. (A kegyes tanító rendiek vezetése alatt álló nagykárolyi római katolikus főgimnázium millenniumi értesítője az 1895/1896. tanévről.)

²⁴⁴ A források semmi említést nem tesznek arról, hogy Orlay piaristának indult, sőt általában pravoszláv születésűnek vélik.

²⁴⁵ MOL, helyt. oszt. dept. litt. pol., fons 19, pos. 76. – sajnos maga a kérvény nem volt fellelhető. A helytartótanácsi ülési jegyzőkönyvből azonban annyi bizonyos, hogy széleskörű nyelvtudására és a grammatikai osztályokban szerzett oktatási jártasságára is hivatkozott.

²⁴⁶ „Ex informationibus de suplicante acceptis, ipse eius supplicii libello confirmante, luculentum est, eundem

E sikertelenség után azonban Orlay még nem adta fel a harcot a pedagógia területén történő elhelyezkedése érdekében. Horváth János, a pesti egyetem fizika- és mechanikaprofesszora 1790. november 16-án felterjesztéssel fordul a Helytartótanácsához²⁴⁷ és kéri, hogy Bécsbe távozott adjunktusa, Nemetz József helyére nevezzenek ki megfelelő utódot. Felterjesztésében Tomtsányi Ádám és Szarka József után, harmadik helyen, Jerga János mellett Orlay János ex-clericust említi meg, mint aki „jó bizonyítványokkal rendelkezik”.

Ám sikertelen maradt ez a próbálkozás is, mint ahogy nem jártak eredménnyel egyéb elhelyezkedési kísérletei sem és – 1791 május 6-án már Szentpétervárott találjuk.²⁴⁸

Hogy a sorsdöntő lépést mi előzte meg és mi váltotta ki Orlay lelkében, erre vonatkozólag döntő bizonyítékokkal nem rendelkezünk. Lehet, hogy a pétervári utat egy bécsi vargabetű előzte meg, ahol az oroszul tudó ifjú felkelthette az orosz követség érdeklődését. Egyáltalán nincsen kizárva, hogy a bécsi titkosrendőrség jelentése – melyre később még visszatérünk – tartalmazta az igazságot.²⁴⁹ Annyi bizonyos, hogy ha a jószerecse, vagy egy hathatós pártfogó szerény vidéki katedrához juttatja Orlayt, akkor sorsa nyilván egészen másképpen alakul és valószínűleg beleilleszkedik a hazai pedagóguspálya adottságaiba. De ha kezünkbe vesszük egyik első híradását,²⁵⁰ melyet Tertina Mihályhoz írt, aligha adhatunk hitelt annak, hogy egyedül mellőztetése, sértődöttsége vezette volna el a kivándorlás gondolatához és megvalósításához. E latin nyelvű, itt fordításban közölt levél – annak minden, a korai őshazakutatókat jellemző naivitása mellett – azért jelentős, mert ebből tudjuk némileg rekonstruálni első nagyszabású utazását, valamint útrakelésének célját, vagy legalább is egyik célját.

„Bűn az, ha valaki nem igyekszik hazájának múltját feltárni, jóllehet megtehetné... Én magam is, amikor 1891-ben a Balti-tengeren át Pétervárott kötöttem ki, úgy találtam, hogy itt módom nyílik a magyarokkal rokon népeket tanulmányozni. Így jártam be a lappok földjét, Finnországot, a Kaukázus és az Ural hegyvidékeit és mindenütt a saját

non esse adhuc satis formatum ad docendas scholas. Quapropter necesse est, ut supplicans semet instruet dotibus ad docendum necessariis, ut sic ad eum data occasione reflecti possit” (MOL, helyt, oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 77).

²⁴⁷ MOL, helyt. oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 325.

²⁴⁸ „Formuljarnij szpizok gyejsztvityeljnavo sztatszskavo szovjetnyika i kavaljera gyirektora Ogyesszkavo Riseljevskavo Liceja Ivana Orlej” (Szentpétervári Állami Levéltár, f. 1349, op. 4, d. 96. II. – a továbbiakban: Minősítési ív).

²⁴⁹ Allgemeines Verwaltungsarchiv. Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

²⁵⁰ Megjelent: Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV. p. 134. – vö.: Földrajzi Közlemények 10 (1882) p. 356.; lásd még Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. = Uránia, 1921. XXII. pp. 5–10.; Janló János: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. VI. köt. Bp., 1905. pp. 17–21.

szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Káspi-tenger között terül el, megtekintetem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megszemléltem a Török nevű folyót és más helyeket, mint Mozdok-ot, Irtis-t és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubany-nak neveznek. Ebben az oroszoktól Kubany-nak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kőbánya nevet. Ami az Ural-hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket. A körülöttük elterülő síkságnak ugyanis a folyóval egyetemben Urala, azaz Ur-Allya a neve, akár csak Magyarországon: Hegy-Allya. Maguk az oroszok ezeket a hegyeket Jahorszkiya vagy Uhorszkiya Hori-nak nevezik, vagyis Magyar Hegyeknek, amint ez térképeiken is világosan olvasható. A kárpátoroszkok, akik Magyarországon a Kárpátokat lákják, a magyarokat Uhri-nak nevezik, ami megdönthetetlenül bizonyítja, hogy Ázsiának ezt a részét is magyarok lakták. Magának az Ural-hegység körül lakó népnek is Uritsi a neve és magyarhoz hasonló idiómán beszélnek.”

Mint a későbbiek során látni fogjuk, Orlay kiemelkedően magas udvari és állami tisztségei mellett, újból nekivágott az őshazakutatás fáradtságos útjának és ezenkívül – bár komoly vagyona csak élete utolsó éveiben tett szert – pénzelt Jaksich Gergely és mások hasonló célú utazásait.²⁵¹

1791 májusában Orlay már a pétervári Orvosi-Sebészeti Tanintézet ösztöndíjas hallgatója és egyben a pétervári katonai kórház gyakornoka.²⁵² Amikor felismeri, hogy előnyösebb, ha önköltségen végzi tanulmányait – kerek esztendővel előbb jut így a diplomához – 1792. január 22-én lemond ösztöndíjáról,²⁵³ és kórházi fizetéséből tartja fenn magát. Felveszi az oroszhangzású „Orlov”-nevet, melyet 1797-ig használ, de ekkor ismét régi nevéhez tér vissza.²⁵⁴

²⁵¹ Agárdi Ferenc id. műve p. 9.

²⁵² Minősítési ív p. 2. – Az orosz orvosképzés eleinte a kórházak mellett történt. I. Péter e célból alapította 1707-ben a moszkvai kórházat. 1735-ben nyílt meg a szóban forgó szentpétervári kórház.

²⁵³ Csisztovics id. műve p. 13. – Érdemes megjegyezni, hogy itt Reineggs Jakab volt egyik tanára, aki a nagyszombati magyar egyetemen – egyébként sub auspiciis regis – kapta orvosi diplomáját, lásd: Tardy Lajos: Az első magyar „sub auspiciis” orvosdoktor. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) pp. 166–211. Említésre méltó, hogy Reineggs egészen haláláig (1793) töltötte be a Birodalmi Orvostudományi tudóstitkári tisztségét is (Ja. Csisztovics: *Isztorija pervih Medicinszkih Skol v. Rosszii*. Peterburg, 1883. pp. CCLXXIII–CCLXXIV.)

²⁵⁴ Csisztovics: *Pamjatnyik Villie*, p. 13.

1793. február 14-én az Állami Orvosi Kollégium²⁵⁵ előtt leteszi vizsgáit, megkapja orvosi oklevelét és mint orvos folytatja szolgálatát a pétervári kórházban.²⁵⁶

Még ugyanebben az esztendőben, szeptember 27-én II. Katalin cárnő 4/145 számú ukázával kinevezi a Birodalmi Orvoskollégium tudóstitkárának segédjévé, kórházi állásának meghagyása mellett.²⁵⁷

Ezalatt rendbe hozza, újonnan rendszerezi mind az orvosi könyvtárat, mind az anatómiai-fiziológiai gyűjteményt.²⁵⁸

Szorgalma és rátermettsége felkelti a cárnő nagyhírű udvari orvosának, az európai hírnévnek örvendő Wylie Jakabnak érdeklődését,²⁵⁹ akinek közbenjárására Orlayt tanulmányai kiegészítése céljából 1794. július 31-én államköltségen a bécsi sebészeti főiskolára küldik.²⁶⁰

Orlay János, a néhány év előtti kegyesrendi tanár mint Orlov Iván, pravoszláv hitű fiatal orosz kirurgus jelenik meg a bécsi Josephinumban.²⁶¹ Természetesen Bécsben mindenki, főleg az ott tanuló magyar ifjúság nagyon jól tudja, hogy ki rejlik az akkortájt különösen előkelően csengő orosz név mögött. És Orlay nem csupán tanulmányait folytatja rendkívüli szorgalommal, hanem ugyanakkor buzgón részt vesz a bécsi magyarok életében is. Ha kezünkbe vesszük 1803 március 5-én kelt orosz nyelvű bizalmas jelentését,²⁶² melyet az orosz felsőoktatás vezetői számára foglalt írásba, jogosan visszakövetkeztethetünk arra, hogy Orlay már ekkor fontos kultúrpolitikai küldetésben járt el, mert előkészítette egy – a később megvalósultnál is szélesebbre tervezett – elsősorban, de nem kizárólag szlávajkú vagy származású magyarországi tudósokra kiterjedő oroszországi kivándorlás megszervezését. Bécsi tartózkodásának időszakáról képet nyerhetünk a bécsi titkosrendőrség jelentéséből,²⁶³ mely néhány év távlatából így jellemzi Orlay tevékenységét:

„Hingegen ist ein gewisser Orlai dermahl in Petersburg Hofmedicus. Ein geborner Hungar, aber griechisch nicht unirter Religion. Er Wurde von Bischöffen seiner Religion nach Petersburg empfohlen, kam bald darauf mit einem russischen Kavalier

²⁵⁵ A „Medicinszkaja Kollégijá”-t az ősi „Aptyekárszkij Prikáz”-ból I. Péter szervezte át korszerű egészségügyi főhatósággá. Élén az „archiater” állt, aki közvetlenül a cárnak volt felelős (Csisztovics: Ocserki iz isztorii russzkih medicinszkih ucsrezszenyij).

²⁵⁶ Minősítési ív p. 2.

²⁵⁷ Csisztovics: Pamjatyinik Villie, p. 13.

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ Wylie-t, Orlay főnökét és évtizedeken át meghitt barátját a pesti egyetem 1830. június 27-én „önként tagjai sorába vette fel”. Lásd: Tudományos Gyűjtemény 16 (1830) Vol. VII. p. 124. Ezzel a komoly kitüntetéssel alig néhány külföldi orvosprofesszort tiszteltek meg.

²⁶⁰ Minősítési ív p. 3.

²⁶¹ József császár által alapított bécsi sebészfőiskola.

²⁶² Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 86, d. 30.

²⁶³ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

nach Wien, und frequentierte einige Monathe das hiesige Josephinisch-chirurgische Kollegium in der Währinger-Gasse. Er lebt hier gross, und ging wieder mit ebendemselben Kavalier nach Petersburg zurück, wo er alsogleich seine dermahlige Stelle erhielt und noch heut zu Tage eine bedeutende Rolle nicht nur in der Medizin und Chyrurgie, sondern auch in Staatsangelegenheiten spielt. Er ist hier verschiedenen wohlhabenden Griechen bekannt, vorzüglich aber behauptet der hiesige unirte Pfarrer von St. Barbara von ihm, dass er ein sehr intriganter Kopf ist.”²⁶⁴

Ez az első hivatalos jelentés, amelyben Orlay és Balugyánszky²⁶⁵ később mind gyakrabban összefonódó neve együttesen szerepel. A rendőrminiszter ugyanis elrendeli levelezésüknek szorgos figyelését.²⁶⁶

Orlay János évtizedeken át levelezik a magyar időszaki sajtó klasszikus neveivel – Tertinával, Schediussal, akik Balugyánszkyval is állandó kapcsolatot tartottak – és Novoszilcevhez írt jelentésében is lelkes szeretettel emlékezik meg Görög Demeterről, a ’Hadi és Más Nevezetes Történetek’, valamint a ’Magyar Hírmondó’ szerkesztőjéről, Balugyánszky pedig már korábban, bécsi tanulmányai során szívélyes viszonyban állt Görög Demeter szerkesztőtársával, Kerekes Sámuellel.²⁶⁷ E kapcsolatok fényében érthetővé válik, hogy miért foglalkozik a korai magyar sajtó oly részletességgel az oroszországi magyar kolónia életével, de megvilágosodik az is, hogy a német lapok cikkeinek másodközlésén túlmenően friss értesüléseken alapuló, bőséges híryanagot hoz az oroszországi helyzet alakulásáról, elsősorban a hallatlan arányú oroszországi kulturális fellendülésről.

Még mielőtt Orlay visszatérne Pétervárra, megfordul Jénában is. Bár nem volt immatrikulált hallgatója az itteni orvoskarnak, a jénai egyetemi hallgatók egyik tudományos társasága, a ’Naturforschende Gesellschaft’ 1795 május 17-én felvette tagjai sorába.²⁶⁸ Ez azonban jénai kapcsolatainak – melyeknek ismertetésére visszatérünk – csak kezdetét jelenti.

1797 június 15-én érkezik vissza²⁶⁹ három évi külföldi tartózkodás után Pétervárra²⁷⁰ és újból elfoglalja előző állását a Birodalmi Orvostudományi Kollégium tudóstitkára mellett, valamint a Katonai Kórházban.

²⁶⁴ Ha a jelentés adatainak az előzményekre is kiterjedően hitelességet tulajdonítunk, úgy Orlay kivándorlásának részleteire is további kiindulópontoknak tekinthetjük azokat.

²⁶⁵ Vö.: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. 256 p., 9 t.

²⁶⁶ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

²⁶⁷ Kerekes Sámuel levele Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz (OSzK Kézirattára, Quart. Lat. 781, tom. I., p. 67).

1798 február 14-én részesül orvospályája első nagyobb elismerésében. Huszonhét éves korára – állásának meghagyása mellett – a 662. számú cári ukáz értelmében törzsorvosi címet és jelleget kap, kiváló szolgálataiért.²⁷¹

Ugyanezen év szeptemberében – tudományos beosztásának érintetlenül hagyásával – az egyik cári testőrregiment, a Szemjonovszkij-ezred orvosa lesz.²⁷²

Gyakorló-orvosi állása azonban hamarosan újból megváltozik. Prerádovics vezérőrnagy, a Szemjonovszkij-ezred parancsnoka 1799 szeptember 30-án szolgálati bizonyítványt állít ki részére, mely szerint kötelességét kiváló lelkiismeretességgel, a legcsekélyebb mulasztás nélkül látta el.²⁷³ Október 19-étől kezdve már a szentpétervári országos postahivatal vezető orvosa.²⁷⁴

1800 májusában megkapja „udvari sebész” kinevezését és ezzel orvosi pályája merész ívben lendül felfelé.²⁷⁵

Munkája nem mondható könnyűnek; másod- vagy harmadnaponként huszonnégy órás megerőltető orvosi ügyelet az udvarban, melyről még évek múltán is mint rendkívül fáradságos szolgálatról emlékezik meg,²⁷⁶ ugyanakkor a többi napokon az országos postahivatalnál kell ellátnia munkakörét. Mégis alkalma nyílik arra, hogy tudományos síkon is tevékenykedjék. Szerkesztette és latin nyelvre lefordította az orosz orvosok sebészeti tárgyú dolgozatait – köztük sajátjait is –, melyek *'Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii'* cím alatt jelentek meg nyomtatásban.²⁷⁷

A Pál cár ellen elkövetett halálos végű merénylet után legfelsőbb helyről nyert parancs értelmében egészen a temetés napjáig a megölt uralkodó mellett teljesít szolgálatot, amit az új cár ezerrubeles tiszteletdíjjal honorált.²⁷⁸

Az államhivatalnoki ranglétrán 1802 április 2-án eléri az udvari tanácsosi címet és

²⁶⁸ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 14.; Minősítési ív p. 3. – Egyébként a társaságnak – mint Othmar Feyl írja *'Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena'* c. munkájában – 4 magyar és 15 orosz tiszteleti tagja volt, köztük az akkor már nagy hírű P. S. Pallas orvos, útleíró, etnográfus és zoológus.

²⁶⁹ Minősítési ív p. 3.

²⁷⁰ Közben egyéb német tudományos társaságok is beválasztották tagjaik sorába.

²⁷¹ Minősítési ív p. 3.

²⁷² Uo.

²⁷³ Uo.

²⁷⁴ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 13.

²⁷⁵ A „gof-hirur”-kinevezés még csak az alsó lépcsőfokot testesíti meg az udvarnál szolgálatot teljesítő orvosok hierarchiájában, melynek élén a „leib-medik”, a tulajdonképpeni császári kezelőorvos állt.

²⁷⁶ 1821. évi előterjesztése a Kultuszminiszterhez (Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 94, d. 32884).

²⁷⁷ Minősítési ív p. 5. – Lásd még: Magyarország természetudományi és matematikai könyvészete 1472–1875. (Száz arannyal jutalmazott pályamű.) Készítették: Szinnyei József és dr. Szinnyei József. Kiad.: Kir. Magyar Természettudományi Társulat. Bp., 1878. Athenaeum ny. 562. has. (Bibliotheca Hungarica. *Historiae naturalis et matheseos.*)

²⁷⁸ Minősítési ív p. 5.

rangot.²⁷⁹

Orlay egyik legbuzgóbb támogatója Novoszilcev gróf volt, az akkor még szabadelvű nézeteket hangoztató Sándor cár legbizalmasabb tanácsadója és egyben az orosz határokon túl élő szlávok lelkes patrónusa. Ehhez fordult Orlay 1803 március 5-én hosszú, bizalmas felterjesztéssel.²⁸⁰

Ebben rövid történeti visszapillantás után azt javasolja, hogy a következő, nagyrészt szláveredetű tudós férfiak kapjanak oroszországi meghívást: Görög Demeter, Balugyánszky Mihály, Lódy Péter, Kukolnik László (Balugyánszky kassai iskolatársa), Vladimir Mihály pécsi logikatanár, Petrsevics András pesti ügyvéd stb. – „akik nyilván szívesen állnának ősi orosz hazájuk szolgálatába”. Felterjesztéséhez részletes, személyenkénti jellemzést is mellékel, megjelöli a javaslatba hozott tudósok eddigi pályafutását, származását, jövedelmét. A névsort, illetve a jellemzést azzal fejezi be, hogy „a kárpátoroszok – orosz nép, mely ősi időkben költözött Oroszországból Magyarországra és ez idő szerint a Kárpátok hegyeit lakja. Számuk 700 ezer lélekre rúg. Részletesebb felvilágosítást mirievoi Jankovics Tivadar úr²⁸¹ adhat róluk”.

Orlay megkapta a legfelső hozzájárulást terve megvalósításához. Minősítési ívéből kitűnőleg – mely a legaprólékosabb részletességgel írja le, kiket és milyen tudományszakon alkalmaztak az újonnan nyílt orosz egyetemeken az ő javaslatára – egészen rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak e megvalósult elgondolásának. Balugyánszky, Kukolnik, Lódy, Sztojkovics és más, Magyarországról érkezett professzorok oroszországi pályafutásának részletes leírása után a minősítési ív leszögezi, hogy „Orlay választása teljesen helyesnek bizonyult, választása kitűnő volt, mert a meghívott professzorok elévülhetetlen érdemeket szereztek az orosz ifjúság nevelése, kiváló pedagógusok képzése, a tudományok és jóerkölcsök terjesztése körül”.²⁸²

Balugyánszky Mihály meghívása – melyet az akkori hazai és bécsi sajtó bőségesen ismertetett – fényt vet arra, hogy Orlay miként valósította meg elgondolásait.

Az egykori piarista tanár sima latinságával írt levelei olykor költői lendülettel, de a valóságtól el nem rugaszkodva ecsetelik az oroszországi kulturális felvirágzás tényeit. Hegy a tágra nyílt perspektívák, a korlátlan pétervári lehetőségek mit jelenthettek a vidéki katedrák

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 86, d. 30.

²⁸¹ József császár 1785-ben Jankovics Tivadart, a görögkeleti nemzeti iskolák kerületi felügyelőjét, aki az orosz kormány meghívására még 1782-ben ment ki Oroszországba, nagyváradi tankerületi főigazgatóvá nevezte ki, de Jankovics alighogy meglátogatta a nagyváradi akadémiát, ismét visszautazott Oroszországba, ahol igen tekintélyes birtokadományt és magas állást kapott.

²⁸² Minősítési ív p. 9.

magányába zárt, magukat nem egyszer mellőzöttnek érző címzettek számára, aligha szorul bővebb megvilágításra.²⁸³

A talajt már amúgy is megpuhították a 'Magyar Kurir' és 'Magyar Hírmondó' oroszországi jelentései, melyek hétről hétre közölték az oroszországi kulturális reform eseményeit.²⁸⁴ Ezeket követte Orlay tulajdonképpeni meghívólevele,²⁸⁵ mely markáns vonásokkal rajzolja meg mindazokat az előnyöket, melyek egy oroszországi katedra elnyerésével járnak.

„Az egyes karokon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagyhírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletreméltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy *megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket.*”

A meghívás nyomban erős hatást gyakorol Balugyánszkyra, de válaszlevelében még bizonytalankodik, meggondolásait hangoztatja. Orlay válasza nem késlekedik. Tertina Mihályhoz, az 'Ephemerides Budenses' volt szerkesztőjéhez írt levelében az igaz barát megértő hangján oszlatja el Balugyánszky aggodalmait:

„Üdvözd nevében Balugyánszkyt és amennyiben kész Péter-várra jönni, használja fel a kedvező szeleket. Meg fogja kapni szép gyümölcsöket hozó állását... Leveleiből azt a benyomást merítem, hogy még habozik, a szülőháza iránti szeretettől vezérelve, mely érzéstől magam sem távolodtam el. De a hazaszeretetet nem állhat annak útjában, hogy – más külföldiek dicséretre méltó példáját követve – hazánkat a külföldiek előtt minél megbecsültebbé tegye. Tartsa szem előtt, hogy a tekintélyes tiszteletdíjjal meghívott angolok és franciák mellett magyar létére ott tündökölhét tehetségével.”²⁸⁶

²⁸³ Hogy milyen jól időzítetten érkeztek a meghívások, azt például dr. Koritáry György esete is mutatja, akit a pesti egyetemi pályázaton elszenvedett balsikere után nyomban a harkovi egyetemre hívtak meg; híres szemészprofesszor és orvosi író lett belőle.

²⁸⁴ A két lap – melyek közül az egyiknek Görög Demeter és Kerekes Sámuel volt a szerkesztője – ez idő tájt egyesült. Kéznevelő, hogy az oroszországi kultúresemények anyagát Orlaytól kapták.

²⁸⁵ Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV. pp. 258–261. – E lap szerkesztője ekkor Scheidus Lajos volt. Orlay levelét teljes terjedelemben közli: Tardy Lajos: Dr. Orlay János (1770–1829). = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 13. (1959) pp. 139–141.

²⁸⁶ Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV. p. 134.

Céljai megvalósításában Orlay rendkívül leleményes. Míg a cári udvar felé „az ősi orosz anyától elszakított testvérekről” beszél, addig a meghívottakkal szemben magyar nemzeti érzésükre apellál... De szinte valószínűtlenül kedvező, mondhatni ragyogó ígéreteit pontosan teljesítette; a meghívottakat nemcsak egyetemi katedra várta, hanem az erkölcsi és anyagi megbecsülés számtalan megnyilvánulása övezte őket életük végéig.²⁸⁷

1804-től kezdve egyik tudományos megtszítettetés a másikat éri. Orosz és külföldi tudományos társaságok választják tagjaik sorába. Időt tud szakítani mineralógiai, növényteni, régészeti²⁸⁸ és egyéb gyűjtőszervevényének kielégítésére is, melyekből közcélokra pazar kézzel tud ajándékozni. Így például kézirat-gyűjteményéből átengedte az egyik moszkvai tudóstársaság részére az I. Péter idejében élt természetvizsgáló és útleíró, Schober szibériai feljegyzéseinek és Pallas 'Oroszország flórája' című munkájának kéziratát.²⁸⁹ Ez időben veszi pártfogásába az esztergomi születésű, Moszkvába érkezett Jaksich Gergely orientalistát, aki a magyarság eredetét kutatta Oroszországban.²⁹⁰

1805. március 7-én udvari orvosi pályáján, újabb magaslatához érkezik; a cár házi orvosának, báró Wylie-nek első helyettese lesz.²⁹¹

Egy évvel később, „Őfelsége különleges engedelmével” külföldi útra indul. Ennek során 1806. július 6-án a königsbergi egyetem – tudományos munkáira és érdemeire tekintettel – bölcsészdoktori diplomával tünteti ki.²⁹²

Még ugyanebben az évben, október 20-án a dorpati egyetem az orvostudomány és

²⁸⁷ Lódy, Kukolnik, Koritáry stb. tanszékeik mellett rangot, kitüntetések, birtokot kaptak. – De tevékenységük az utókor elismerését is kiérdemelte. Pl. Balugyánszkyról az orosz nyelvű szakirodalom is mint Csernyisevskij előfutáráról, a XIX. század első évtizedei három legnagyobb oroszországi reformerének egyikéről emlékezik meg (vö. V. M. Stejn: Ocserki razvityija russzkoj obszsesztvennoekonomicseszkoj müszli XIX–XX. vekov c., 1948-ban Szentpéterváron (akkor: Leningrád) megjelent művének pp. 21–63.). Az újabb kutatások tanúsága szerint belekeveredett a dekabrista összeesküvésbe is és csak egykori tanítványa, a cár utasítására kerülte el a felelősségre vonást. Lásd: Vossztanije dekabrisztov. Materiali. VIII. köt. p. 40. (Obscsij alfavit vszeh lic, upominajemúh v processze szledsztvija pricsasztnimi k gyelu dekabrisztov). Köszönetemet fejezem ki E. M. Koszacevskájá docsenek, aki minderre felhívta figyelmemet.

²⁸⁸ 1804 október 15-én bevasztják a moszkvai Orvosi és Fizikai Tudományos Társaságba, melynek Keresztúri Ferenc, a moszkvai egyetem rektora az elnöke. 1805 november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság tagja lesz. Orlay botanikai tevékenységének emlékét az „Orlaya” növénynevezés elnevezése is őrzi. Gustav Hegi: 'Illustrierte Flora von Mitteleuropäische' c. műve V/2. kötetének tanúsága szerint (p. 1066.) Georg Franz Hoffmann botanikaprofesszor „az amatőr botanikusként is működő Orlay Jánosról nevezte el a szóban forgó növényt, aki orvos, kollégiumi tanácsos és az orvos-sebész Akadémia titkára volt”. Mint Vajda Ernő kiváló botanikusunk közli, már abban az időben szokásos volt, hogy florista botanikusok az új nemzetségeket, vagy új fajokat kiváló botanikusokról, vagy más területen működő olyan kiváló tudósokról nevezzék el, akik botanikával is foglalkoztak.

²⁸⁹ Minősítési ív p. 9.

²⁹⁰ Pevecsenyi Nagy László: Két nevezetes hazafinak (Nagylaki Jaksics Gergely és Szabó Nazárus) napkeleti utazásokról. = Felsőmagyarországi Minerva, 1825. II. negyed, pp. 203–206.

²⁹¹ Minősítési ív p. 10.

²⁹² Uo. p. 10.

sebészet doktorává fogadja, nyomtatásban is megjelent orvostudományi disszertációja²⁹³ alapján.

Orlay disszertációja – melyről egyébként Győry Tibor *'Magyarország orvosi bibliográfiája'* c. műve is megemlékezik²⁹⁴ – az élettani, s különösképpen a kórélettani gondolkodásnak a gyakorló orvosokkal való megismertetése, ill. továbbadása szempontjából nagyjelentőségű. Összefoglaló képet ad a kor teoretikus élettani-kórélettani ismereteinek lényegéről. Külön érdekessége – s ez a könyv használhatóságát jelentősen növeli –, az akkoriban kevésbé szokásos részletes és igen pontos bibliográfia.

Ha a „vis naturae medicatrix” kifejezést Orlay munkája alapján analizáljuk, azt kell mondanunk, hogy ezzel a ma „kórélettan”-nak nevezett diszciplínát jelölte.

Munkájának második sectionjában (az első sectio e disciplina történetét tárgyalja), ill. annak első felében az emberi szervezet folyamatainak mozgató erőit tárgyalja, tehát tulajdonképpen a teoretikus élettannal foglalkozik.

Mint ismeretes, A. v. Haller (1708–1779) volt az, aki először foglalta össze *physiologia* név alatt az egészséges szervezet *functione*ira vonatkozó ismereteket.²⁹⁵ De nemcsak a teoretikus élettant művelte, hanem élettani kísérleteket is végzett.

Orlay kísérleteket nem végzett, Haller munkáit azonban jól ismerte és ezekre disszertációjában hivatkozik is, ha a *physiologia* szót nem is használja rendszeresen. Munkájában Orlay az élettani folyamatok mozgató „energiáját” keresi az „oxygen”-ben (Fothergill elmélete), a hőben (Hufeland), stb. Éleslátásának bizonyítéka, hogy e divatos, túlnyomóan mechanisztikus magyarázatokkal szemben Balk elméletét helyesli, amely szerint a szerves élet nem más, mint „*processus galvanico-chemicus in mutatione formae ac mixtionis positus*” (Formänderung und Mischveränderung).

A második sectio második részében már a kóros folyamatokról, ill. a betegségekről ír. Itt jut el a „vis naturae medicatrix” kórélettani fogalmához.

A disszertáció e második részében Orlay hivatkozik Rácz Sámuel élettani munkájára.²⁹⁶ Orlay a műnek már második, bővített kiadását idézi, mely 1802-ben jelent meg. Orlay a „vis medicatrix” kutatásában nemcsak orvosi, hanem biológiai, ill. pszichológiai szempontokat is

²⁹³ *Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias...* Dorpat, 1807. – A disszertáció itt közölt szakismertetéséért hálás köszönetemet fejezem ki Schultheisz Emilnek, az oroszországi magyar orvosok működéséről készülő közös munkánkban szerzőtársamnak.

²⁹⁴ Vö.: Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása.* Bp., 1900. MOKT. IX, 252 p. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 83.)

²⁹⁵ *Elementa physiologica corporis humani.* Vol. 1–8. Lausanne–Leiden, 1757–1766.

²⁹⁶ *Notio generalis vitae corporis humani, quam in usum domesticae exercitationis edidit.* Budaë, 1801. *Typis regiae universitatis.* XII, 286, 1 p.

figyelembe vett. Az előbbit az idősebb Darwin és Humboldt munkáinak ismerete, utóbbit Kant *'Über die Macht des Gemüts'* c. munkájának idézése igazolja.

Ez az esztendő azonban kultúrtörténeti vonatkozásban ennél is sokkal jelentősebb, részleteiben felkutatásra váró kapcsolat kialakulását is jelzi.

Orlay utazása során újból felkereste a jénai egyetemet és ezzel a látogatásával kezdődik Johann Wolfgang Goethe-hez fűződő ismeretsége.

A jénai Mineralogische Societät kilenc évvel Orlay látogatása előtt, 1797-ben alakult meg. Mint a jénai egyetemi élet jelentős magyar vonatkozásainak monográfusa, Benedek Klára írja munkájában:²⁹⁷ „Goethe, az egyetem kurátora, kibővítette az egyetemi könyvtárat, botanikus kertet létesített s megalapította az egyetem optikai laboratóriumát”. A természet iránti érdeklődés a Jénában tanuló egyetemi hallgatókat is magával ragadta és ennek a nagy érdeklődésnek köszönhetően a Mineralogische Societät megalakítását. A társaság elnökéül az alapító tagok egyhangúan Teleki Domokos grófot választották. Teleki 1798-ban meghalt és az elnöki székből Galicin Dimitrij orosz herceg követte. Galicin halála után, 1804-től maga Johann Wolfgang Goethe veszi át az elnöki tisztséget.

1806-ban – Orlay nyugati utazása idején – már Goethe áll a Mineralogische Societät élén. Orlay felvételének részleteit nem ismerjük, de azokra következtethetünk Benedek Klára tanulmányából, főleg pedig Ferjentsik Sámuel tagfelvételének körülményeiből.²⁹⁸ Goethe teljesen szuverén módon vezette a társaság ügyeit, a bianco diplomákat magánál tartotta és nem egyszer személyesen töltötte ki és nyújtotta át azokat, ha meggyőződött tudós látogatójának az ásványtan iránti vonzalmáról. Hogy a német költőfejedelem és Orlay között legalább is természettudósi összeköttetés alakult ki, arról Dobsa Ferenc szentpétervári neves magyar orvosnak – a jénai egyetem egykori diákjának – J. G. Lenzhez, a jénai Societät igazgatójához 1808. november 6-án írt egyik levele is tanúskodik.²⁹⁹

E közvetett forrásnál is lényegesen többet mond az az eddig publikálatlan levél, amelyet 1806. évi nyugati utazása során Orlay intézett Goethe-hez:

²⁹⁷ Benedek Klára: A jénai ásványtani társaság magyar tagjai. Bp., 1942. Danubia. p. 2.

²⁹⁸ Uo. p. 17. – Ha Goethe megtudta, hogy látogatója érdeklődik az ásványtan iránt, minden felvételi formáság nélkül önmaga állította ki nem egy esetben az oklevelet. Ferjentsik Sámuel (1793–1855) – a jénai magyar egyetemi ifjúság titkára 1816–1819 között – szintén megkapta a diplomát, méghozzá Goethe saját kezéből. Goethét elragadta a magyar diák gitárjátéka és amikor megtudta, hogy a felvidéki bányavárosok egyikéből származik, kijelentette: „Da müssen Sie sich auch für Mineralogie interessieren! Wir haben hier eine Mineralogische Gesellschaft, Sie müssen Mitglied werden” (Goethes Gespräche, 2. Aufl. Leipzig, 1909. Bd. 2. pp. 399–400.). 1810 előtt azonban még ragaszkodott a tudományos társaságok tagfelvételi formáságaihoz.

²⁹⁹ Lásd erről részletesebben: Benedek Klára id. műve pp. 40–41. – Dr. Dobsa Ferenc jénai egyetemi évei alatt ugyancsak a magyar diákság titkára, egyben a Mineralogische Societät könyvtárosa volt. A Bihar megyei Bihar községben született és Bihar megye táblabírói címmel tisztelte meg.

„Goethe Úr Ökegyelmességének Orlay János üdvözetét küldi! Wienből visszaérkezve Karlsbadban vettem annak híret, hogy Te, kiváló férfiú, meglátogattál engem. Az ily kiváló férfiútól nekem váratlanul kijutott megtisztelés a legnagyobb örömmel töltött el engem. Többízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jószágodért és kedvességédért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájlalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől, sőt ha a halál után is van valami érzés, még hamvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés. Ég áldjon, kiváló férfiú és tartsd fenn továbbra is jóindulatodat irányomban.

A csehországi Eger-ben, 1806. augusztus idusán.

Szeptember elsején innen Drezdába utazunk. Ha tehát az irántam tanúsított hajlandóságodnál fogva levelet szándékoznál nekem írni, amivel nagy jótéteményt gyakorolnál velem, javaslom, hogy e leveledet a következő címre küldöd el:

A Jean Orlay, Conseil. de cour de S. M. I. de toute la Russie a

Dresde

poste restante.”³⁰⁰

³⁰⁰ A levél eredeti szövege a következő:

„Excellentissimo viro de Göthe Joannes Orlay S. P. Vindobona redux, in Carolinis thermis relatum accepi, me illustris vir, a Te visitatum esse. Honos hitte a tanto viro mihi habitus, ut inexpectatus fuit, ita maximo me complevit gaudio. Ut pro singulari hacce benevolentia, comitateque Tua, qua me absentem complexus es, gratias agerem coram, quaesivi Te identidem, ast, quum (quod omnino perdoleo) abfueris, haud potui officii mei partes implere. Sine ergo illustris vir, qui adeo percomis, et officiosus in me fuisti, ut Te tantisper a sanctoribus curis avocem, Tibique gratias agam, quantas maximas animi nostri recipere queunt. Mearum perhercle partium erit, sedulo eniti, ne quid eorum, quae a Tui studiosissimo exspectari possent unquam permittam, imo siquis sensus post fata superstet, in ipsis cineribus haud ingrata Tui recordatio gliscet. Vale, illustris vir, mique, ut occoepisti, fave.

Egrae in Bohemia Idib. August. 1806.

Calendis Septembribus hint Dresdam proficiscemur, si proinde pro propensa tua in me animi inclinatione, ad me dare litteras volueris, magno me abs Te beneficio adfectum esse, arbitror, si eadem eo scripseris sequenti modo inscriptas:

A Jean Orlay Conseil. de cour de S. M. I. de toute la Russie

Dresde

poste restante”

E levél felkutatásával kapcsolatos fáradozásaiért őszinte köszönetemet fejezem ki a weimari Goethe–Schiller Archivum főmunkatársának, Hahn tanárnak, valamint Othmar Feylnek, a jénai Universitäts-Bibliothek vezetőjének.

E levélből – melynek megválaszolását nem ismerjük – annyi mindenestre kitűnik, hogy Goethe és Orlay között régebbi keletű ismeretség állt fenn és a személyes látogatás ténye különös nagybecsülésre utal.

Goethe és Orlay tudóskapcsolatainak felfejtése e kereteket meghaladja és a részletes Orlay-biográfiára vár.

1807-ben Orlay odaajándékozta a Pedagógiai Főiskolának – mely ekkor Balugyánszky vezetése alatt állt – gazdag ornitológiai gyűjteményét, amiért az uralkodó briliáns gyűrűvel tünteti ki.³⁰¹

Hogy a kivándorlása óta eltelt esztendőket nem koptatták meg hazája iránti ragaszkodását, azt mindennél beszédesebben bizonyítja Tertina Mihálynak Miller Jakab Ferdinándhoz írt 1807. április 24-i levele, mely többek között a következőket tartalmazza:

„Meg kell emlékezmem új munkádról, a Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache című értekezésedről... Pétervárra is szeretnék küldeni egy példányt annak a kiváló, derék hazafinak, Orlay János cári udvari tanácsosnak, aki a legnagyobb kegyben áll a cárnál és fivérénel, Konstantin nagyhercegnél, akinek társaságában nap mint nap megfordul. Orlay nekem kebelbarátom és állandó levelezésben állok vele. Tekintélyével elérte, hogy bármit küldök neki hazai irodalmunk kézírataiból vagy nyomtatásban megjelent műveiből, azt a bécsi orosz követség a háború ellenére is – köteles elfogadni és Orlayhoz továbbítani. O pedig – mihelyt kézhez-veszi ezeket – nemcsak a mieinkkel közli azonnal, akik szépszámmal élnek Pétervárott, hanem más nemzetek tudósaival is, akik szintén számosan élnek ott, sőt mindezekről beszámol a cár és Konstantin nagyherceg előtt is és elmagyarázza azokat. Éppen ezért – az egész magyar nemzet dicsősége és megbecsülése érdekében – tégy félre magyar történeti tárgyú műveidből néhány példányt.”³⁰²

Schedius Lajos 1807 októberében két Moszkvába és Pétervárra induló magyarnak, Szupp József egyetemi nyomdai faktornak és Babits Imre kamarai tisztviselőnek ajánlólevelet ad Orlayhoz, melyből érdemes néhány sort idézni:

„Az emberiség kötelez arra, hogy teljesítsem barátaim kérését, akik úgy vélik, hogy ez idő szerint Oroszországban élő honfitársaink, akikkel régi barátság, vagy közös

³⁰¹ Minősítési ív p. 10.

³⁰² OSzK Kézirattára, 781. Quart. Lat., torn. VI. pag. 59.

tanulmányok folytán kapcsolatban állok, figyelembe veszik róluk alkotott értékelésemet. Nem nehéz hozzájárulni ahhoz, amit magunk is óhajtunk; semmit sem óhajtanék ugyanis inkább, mint hogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hisz a Te lelkesed – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják.

A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni... akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalták ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak díszeré kíván válni, felkarolod és pártfogolod.”³⁰³

Ebben az évben a 'Hazai Tudósítások' című lap is megemlékezik Orlayról. Idézetet közül Orlay leveléből, melyben az egy magyarbarát orosz bányaigazgatót dicsér.

„Derjabin urat ilyen szavakkal magasztalja fenn említett Orlay Úr a' maga saját kezével írt levelében: »Hic vir foedinis plerisque omnibus Siberiae praeest, partem educationis suae debet Hungariae, et haec est causa, quod in popularis nostros optime sit animatus«.”

A selmecebányai akadémiát végzett Derjabin ugyanis, Orlay közreműködésével, több magyar orvost hívott meg az orosz bányaorvosi szolgálatra.³⁰⁴

1808. augusztus 27-én a Birodalmi Orvosi és Sebész Akadémia titkárává választja meg.³⁰⁵

Valamennyi forrás egyetért abban, hogy döntő szerepe volt a nagy orosz katonai gyógyszerkönyv ('*Pharmacopoea castrensis Ruthenica*') szerkesztésében, valamint az Orvos-Sebész Akadémia szabályzatának megalkotásában.³⁰⁶

1809. január 9-én kollégiumi tanácsosi címet kap.³⁰⁷

Fessler Ignác Aurél, a nagy magyar történész leírja, hogy amikor Szentpétervárott végre menedéket talált üldöztetései után, egykori tanítványa, Ady Péter lakásán ott találta többi ott

³⁰³ MTA Könyvtár Kézirattára, 4-rét 154, Schedius Lajos levelezése, No. 29.

³⁰⁴ Hazai Tudósítások, 1807. p. 78. – Megemlékezik Orlay oroszországi pályájának alakulásáról a 'Neue Annalen' c. bécsi lap is, ugyanezen évi decemberi számában (pp. 268–269.)

³⁰⁵ Minősítési ív p. 11.

³⁰⁶ Csisztovics szerint oroszlánrésze volt a kiválóan bevált munkában.

³⁰⁷ Minősítési ív p. 12.

élő honfitársát, köztük Orlay Jánost is.³⁰⁸

Orlay tudományos és társadalmi téren egyaránt közeledik karrierje csúcspontjához. Oszlopos tagja a pétervári szabadkőműves páholynek, még mielőtt annak működését a cár hivatalosan megengedte volna. A páholyban – és ezt aligha lehet a véletlennek tulajdonítani – az orosz tudományos és politikai élet vezetőszemélyiségei (Sziperanszkij, Kutuzov, Labzin, Kuselev, Kajdanov, Lopuhin, Ellisen stb.) mellett éppen a Magyarországról érkezettek (Fessler Ignác Aurél, Lódy Péter, Kukolnik, az erdélyi Hauenschild, Dobsa stb.) szerepelnek vele egy sorban.³⁰⁹

Az Orvos-Sebészi Akadémia újonnan való megnyitása alkalmával Orlay saját szerzeményű ódával és beszéddel üdvözli a személyesen megjelent cárt.³¹⁰ A beszéd – mely nyomtatásban is megjelent³¹¹ – nyelvezetében és mondanivalójában emlékeztet Hannulik cárdicsőítő ódájára, melyet Balugyánszky hozott magával Oroszországba és lehetséges, hogy magán viseli Hannulik simító-gyomláló kezének vonásait.

1809 májusában az Orosz történeti és régészeti társaság rendkívüli tagjai sorába választja. Még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – megkapja a Szent Vladimir- rendet.³¹²

1810-ben – miután végre felvette az orosz állampolgárságot³¹³ – ismét hosszabb külföldi útra indul. Az erlangeni tudományos orvostársaság is felveszi tagjai sorába.³¹⁴

1811. január 7-én végre követheti magyar újságíró-barátai példáját. Ő is beáll a sajtó úttörői közé, de nem a politikai hírlapok területén, hanem a tudományos lapszerkesztés vonalán. Az Orvos-Sebészi Akadémia megbízza az orosz orvostudományi folyóirat – a 'Vszceobszcsij Zszurnal Vracsebnj Nauki' – szerkesztésével.³¹⁵

A Napóleon elleni Honvédő Háborúban felajánlja szolgálatait a hadseregnek. A túlszűfolt szentpétervári katonakórházban működik a háború egész tartama alatt, mint főorvos és nyilván széleskörű nyelvtudásának is tulajdonítható, hogy a hadifoglyok gyógykezelésének

³⁰⁸ Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. II. Aufl. Leipzig, 1851. Carl Geibel. p. 22.

³⁰⁹ A. N. Pypin: Quellen und Beyträge zur Geschichte des Freimaurerleben Russlands. Riga, 1896. – Ha nincs is kételyünk afelől, hogy a szabadkőművesség társadalmi divat is volt az akkori Oroszországban, mégsem lehet tagadni, hogy a páholyok voltak a szabadelvű gondolat melegágyai a XVIII. század eleji Oroszországban, amit egyébként a dekabristák története illusztrál a legjobban. Amikor I. Miklós a dekabrista forradalom után minden közhivatalnoktól nyilatkozatot követelt arra, hogy szabadkőműves volt-e, Orlay 1826. június 28-i jelentésében nyíltan megírja, hogy a jótékony, emberbarátság erényeinek gyakorlása céljából lépett be annak idején az „Alexander”-páholyba (Gogolevszkij-szbornyik. Kiev, 1902. p. 348.)

³¹⁰ Zmejev id. műve p. 42.

³¹¹ Orlay Jo.: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, 1809.

³¹² Minősítési ív p. 12.

³¹³ Uo. p. 1.

³¹⁴ Uo. p. 13.

³¹⁵ Uo. p. 14.

irányítása is hozzá tartozott.³¹⁶

Önkéntesen teljesített nagy szolgálatai jutalmául 1814. május 20-án megkapja az Anna-rend második osztályát, valamint a Honvédő Háború bronzérmét a Vladimir-rend szalagján.³¹⁷

A háború elmúltával ismét felveszi a kapcsolatot magyarországi barátaival, amiről Gedeon László nagyváradi tanár feljegyzése tanúskodik.³¹⁸ Fessler is tanúbizonyságot szolgáltat arra, hogy Orlay ezekben az években sem feledkezett meg a magyar tudomány érdekeiről, amikor *'Die Geschichte der Ungern und Ihrer Landsassen'* című munkája előszavában Kovachich Márton György, Schedius Lajos, Brassói Miller Jakab Ferdinánd és Turgenyev Nikoláj mellett Orlaynak is meleg köszönetet mond a tőle élvezett támogatásért.³¹⁹

1814-ben a moszkvai orvosok és fizikusok tudományos társaságának ajándékozta az orosz orvostörténettel kapcsolatos ritka kéziratait, amiért 1814. március 8-án a társaság elnöke, Richter V. M. meleghangú levélben fejezi ki köszönetét.

1816. szeptember 4-én a legmagasabb államhivatalnoki címet kapja meg: az államtanácsosok sorába emelkedik.³²⁰

Ekkor betegeskedni kezd. Gyötrelmessé válik számára a párás, hideg, pétervári klíma. 1817-ben saját kérelmére megkapja felmentését tudós-titkári munkája alól és az uralkodó évi 2000 Rubel járadékot állapít meg számára élete fogytáig.³²¹ Ez évben, június 17-én a pétervári Orvosi-Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagsággal tünteti ki.³²²

Wyliehez, valamint a kultuszminiszterhez írt leveleiben egyre azt kéri, hogy melegebb, számára egészségesebb dél-oroszországi részeken kapjon újabb beosztást.³²³ Előterjesztéseiből kitűnik, hogy három évtizedes orvosi gyakorlatával korántsem kíván felhagyni és külön kéri, hogy kilátásba helyezett főgimnáziumi igazgatói állása mellett – mindennemű külön javadalmazás nélkül – az intézet orvosi tisztségét is betölthesse.

Kérésének rövidesen eleget is tesznek és „őfelsége udvari orvosa” címének és jellegének megtartásával megkapja Oroszország legelőkelőbb tanintézményei egyikének, a nyezsini főgimnáziumnak igazgatói székét.³²⁴ Eredetileg azt tervezte, hogy a moszkvai egyetem orvoskarán foglal majd el egy tanszéket, de öreg barátja, Wylie báró erőteljesen lebeszélte erről.³²⁵

³¹⁶ Uo. p. 15.

³¹⁷ Uo.

³¹⁸ OSzK Kézirattára, 2628 Quart. Lat.

³¹⁹ J. A. Fessler: *Die Geschichte der Ungern und Ihrer Landsassen*. Leipzig, 1816. Gleditsch. p. XXIII, XXIV.

³²⁰ Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 94, d. 32884 és f. 733, op. 78, d. 66.

³²¹ Minősítési ív p. 16.

³²² Uo. p. 17.

³²³ Uo. p. 18.

³²⁴ Uo. p. 18. – Az igazgatói székben elődje Kukolnik volt, aki iskoláit szintén Magyarországon végezte.

³²⁵ Popovics id. műve (Molodaja Rusz 1928. No. 1. p. 7.)

De 1819-ben – nyilván egészségének helyreállítása céljából is – Jaksics Gergellyel együtt még hatalmas utazást tesz; bejárja az egész Kaukázust. Fő célja azonban a magyarok őshazájának, nyelvük eredetének kutatása. Sajnos, részletes útifeljegyzései nem maradtak reánk,³²⁶ de különös érdeklődésre tarthat számot levélváltása Hodakovszkijjal,³²⁷ melyben részletesen leírja, miként látogatta meg a Tyerek és Asztrahán között fekvő Magyar nevű várost, melynek lakóit tisztára magyareredetűeknek véli, bárha csak oroszul beszélnek. Gruziában „mindenütt észleltem a hegyilakók és a magyarok nagy hasonlatosságát; táncaik,

³²⁶ Közös utazásunk emlékét őrzi a fantaszta Jaksics Gergely „útleírása”, melyből néhány részletet alább közlünk, Pevecsenyi Nagy László nyomán: Pevecsenyi Nagy László: Két nevezetes hazafinak (Nagylaki Jaksics Gergely és Szabó Nazárius) napkeleti utazásokról. = Felsőmagyarországi Minerva, 1825. II. negyed, pp. 203–206.

„Jaksics Gergely... a tudomány szent szomjától vonódva indult... 1804-ben tavaszkor kelet-éjszak felé, főképpen a Magyarok eredetét kinyomozni. Bécsben menedéklevelet kapván, Lengyel országon keresztül, számos kitérések után, másodfél esztendőre, Sz. Péterváráig hata, hol Orlay és Palugyánszky ott meglepedett hazánkíjjai által sok jeles familiák esmenetségébe jutott, a hazája nyelvén kívül Francia, Német és Diák nyelveken is beszélő ifjú. Innen Orlayval Titoknokképpen Moszkván, Grodnón, Kióvon és Kistatár országon keresztül Szibériába érkezett, azután pedig Wagner kiküldött Ausztriai vándorlóval találkozáván, bejárta Sz. Archangelt és Kamcsatkát, honnét az Ázsiai határokon, a hajdani Samó és Irtits homok tengerén haladván, fordultával a Caucasiai tartományhoz ért, mely részét Ázsiának azért választá vizsgálódásai tárgyául, mivel a hajdani Szittya-hon Magyarok itt létték eredeti bölcsőjét, helyöket; maradványaikat és netalán késő ivadékjokat is fellelni kívánta, reméllette. (...) Ám de csak itt gyulladott-fel még benne a hazafiúi érzés, kettőztetett tűzű indulattal honfíjajaihoz jutni, de miként, minő fogás, színlelés, fortély által? merészséggel-é, vagy kérelemmel? a kirekesztő tilalommal magokat elkülönöző és még most is mindég független Murzák, az az: Herczegek, Uralkodók elibe férkezni? Bezegg itt volt a bökkenő, itt kelle fejet törni.

Össze beszélt hát az ősz, ott többször járt kelt, sok országot, sok tengert látott, s az orvosi tudományt is értő és gyakorló derék Orlayval, hogy éjjel, egy véle ismeretes Murzához menjenek. Bátorságot vesznek és tanakodásaik után, a színlés leple alatt a Caucasiai Magyar nyelvű, de Muszkául is beszélő Murzához, kit Irrédinek hívtak, egy jólfizetett vezér-kalauz által, magokat ketten, titkosan, áruhában elvezettetik... Orlay a derék, Irrédi rejtőzve, már ezelőtt gyógyította is, tanácsolta is; bészínlődnek tehát mind jobban-jobban, különkülönféle szó-váltások segedelmével, a régi Magyar hon földre, és a Muszka határtól 15 mértföldnyire lakó független Murzához járulnak. Itt hárman együtt, Irrédi, Orlay és Jaksics, kiparancsolják elébb a beszélgető szobából (mely ott Domjónak neveztetik) a szolgálai és rabi kart, s cselédek, örömben ölelgetik az öreg Murzát és tiszteletes szakállát csókolgatják. Leül ez négy lábú, alacsony karszékre, kedves vendégei előtt. »Hát honnand? hová? mi veegre atyafiak? Üljetek-leü a tzafrangos padokra, szabad a szoollás, nints mietul tartaniotok.« – Megeredt nyeldekloiken a lélegzet és Orlay, egy két szó után, Jaksicsot hagyá beszélleni. Kegyelmes Herczeg! vagy minek is nevezem Méltóságodat? elkezdett Jaksics szóllani, kit jól értett az öreg Murza, de beszédebe vágott, mondván: »Naap nyuogotrool, jövesz szoo habaroom, Jédess Eetseem! beszédeud valia«. Megdöbönt Jaksics, s a bajuszát sűrűen marosgato öreg nyelve hangjait jól ki nem vehetvén, akár a nagyon kidörmögött daczos szavainak húzókásságok, az az: oda való patavinitássok miatt, akár tiszteletből, az öreg méltósága iránt és férjfiás akadozásinak bámulásából elhallgatott; de felkapta Orlay a szó-váltás fonálát s így szólt a Murzához: Igen is, vallja szóllásunk, mind testvéres eredetünket, mint régen már és messzire szakadásunkat töletek; ekkor vér-szemet kapván Jaksics, oda jövele okáról kezde szóllani, de mivel sokáig hímezte-hámozta, ezt mondó néki az Ur-Gazda: »Kiveele, mihovaa a titok, nosza rajta! mi fekszik sziveuden? leegy embeur.« Uram! mond Jaksics: én ama Duna-Tiszai Magyar vagyok s elődeim Székét jöttem felkeresni, s tiszteletem megadni Őseink maradékainak. »Joól tudom Eetsém«, válaszolta a Murza: »hol tennen szaallastok, de itt hazaatok, miik is sok vaaltozást eerteunk, sok keuzteunk a Piribék, ees Martallot! de aal feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a Madjarok Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank, feuleenk maar nemis tartatok. Leumendjen a Nap, meg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostok de eul is fodjtak.? haat van-ee meeg valaki keuztetet, ki embereul tudna szoollani?« Így mint hallja Nagyságod, még nyekegünk, felele magát méllyen meghajtva Jaksits, nem mervén magyarságunkkal ditsekedni.”

Míg Toldy Ferenc Jaksics elbeszélésének még jóhízműségét is vitatja, addig Bendefy László 'A magyarság kaukázusi őshazája' (Bp., 1942) c. munkájában azzal magyarázza Jaksics és Orlay fantasztikusnak mondható élményét, hogy a XVIII. század derekán kivándorolt magyarok leszármazóival találkoztak és ezeket vélték az ősmagyarok maradékainak.

büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel”.

Ezt az utazást, a maga akkori fejletlen módján, a magyar sajtó is több ízben ismertette.³²⁸

1821-ben – „tekintettel az e téren szerzett kedvező tapasztalatokra” – felsőbb megbízásból ismét magyarországi tudósokat hív meg.³²⁹

1823. július 25-én az uralkodó háromezer rubel jutalomban részesíti a gimnáziumi oktatás szervezése körül kifejtett munkásságáért.³³⁰

1824 októberében az orosz régiségtudományi és történeti társaságnak ajándékozta jelentős számú magyar könyvét, kéziratát és Magyarország részletes térképét.³³¹

1824-ben és 1825-ben, mint főtanfelügyelő, hosszú utazásokat tesz és meglátogatja többek között a rosztovi, csernyigovi és nahicseváni tanintézeteket.³³²

³²⁷ Popovics id. munkájában többször is kiemeli, hogy Orlay levelezéséből – melynek néhány darabja nyomtatásban is megjelent Szvencickij: Matyeriali po isztorii vozrozszyenyija karpatszkoj Ruszi c. munkájában (Lvov, 1905) – is az tűnik ki, hogy képzeletét állandóan foglalkoztatta az őshaza megtalálásának, a magyar nyelv eredetének kérdése.

³²⁸ „Ő excellentiája Orlay János Úr, mint ezt előttünk lévő leveléből látjuk, ez előtt 38 esztendővel, Felsőes engedelemmel ment által az Orosz Birodalomba, hol majd Sz. Pétervárában, majd a' Birodalom más részeiben szüntelenül tudományos tárgyakkal foglalatoskodott. Leginkább pedig az új Akademiák és Lycéumok jó karba hozásában fáradozott; s ez által érdemeivel annyira megkülönböztette magát, hogy a most uralkodó Császártól 1826-dik eszt. elején valóságos státus Tanácsossá neveztetett és az Orosz Birodalom déli részében, a' mint ott nevezik, 4.000 dézmát hozó jószággal ajándékozott meg, mint ezt a Bétsi Beobachter akkor kihirdette. Ugyan ekkor tétetett Orlay St. Tanácsos Úr az Odessai: Academiának Directorává.

Bejárta 1819-ben a Kaukázusi környékeket. Ezen utazásáról a Felső M. Orsz. Minerva 1825-diki 2-dik Negyedében a 205. lapon ezen Tzikely alatt: Két nevezetes hazafiaknak napkeleti utazásokról vagy onnan szó, de a' mellynek foglalhatja az előttünk lévő levéllel. tsak annyiban egyez, hogy Orlay Úr ott utazott. Jegyzései között találjuk, hogy a Khíniaiak az Oroszokat szinte úgy Oroszoknak nevezik, mint a' magyarok, 's hogy e' szerént nem Pannoniában támadtatott ezen elneveztetések, a határ őrizettől s a. t. hanem azt a magyarok magukkal hozták be Európába; hogy az Orosz Birodalmi Magyar-Oroszok a' Magyarot ott is Ugornak, Ugrinak nevezik, a mi hegyi lakost jelent, nem különben Madjarnak is mondják; következőképpen, hogy Ungar és Ungarusnak nem Ungvártól neveztetnek így.

Közöljük itt az újabb, Jún. 18-dikán, 1828-ban Odesszában költ levelét St. Tan. Orlay Úrnak, melly ez: Egy butellia magyar bort küldök az Uraknak, melly Magyar nevű, de már elpusztult város. szomszédságában, de tsakugyan Magyar nevezetű falu határában termett, a Felső Kaukázusi vidéken. Ez a helység most az Ó Felső Udvari Kamarásának, Skarzsinszky Úrnak Uradalmához tartozik, ki nekem ezt erántam való jó indulatjának jeléül küldötte; én pedig az uraknak küldöm, kostoltassák meg azt Bétsben levő nagyjainkkal, hogy tudhassák, millyen az eredeti igazi magyar bor, melly az Orosz Birodalomban is magyar bornak neveztetik. Én gondolom, hogy illyen ajándékot magyaroknak még senki sem küldött. Én a' Kaukázusi vidéket mindenütt bejártam, 's jól esmerem az odavaló orosz urakat, kiknek ott falui vannak...” (Lásd: Magyar Kurir, 1828. pp. 307–308.)

Érdemes megjegyezni, hogy nem Orlay volt az. első magyar orvosdoktor, aki a Kaukázust bejárta, hanem dr. Reineggs Jakab, aki a grúz királyorvosa és tanácsadója volt. De Orlay őshazakutatását már korábban is figyelemmel kísérte és igen nagyra becsülte a hazai sajtó, mint az a 'Tudományos Gyűjtemény' 1822. évi VIII. számából is kitűnik. K. D. az őshazakutatás fontosságáról ír és a következőket állapítja meg: „Az újabb utazók és geographusok közül tsak Pallast, Gmelint, Freygangot, Bergmant, Klaprothot, és a mi fájdalom! tsak igen hamar elragadtatott Orlaynkat nevezem, azt lehet kihozni, hogy a' közép és nyugoti Ázsiában sok magyar régiségekre lehetne akadni. Az utolsó egyenesen mondja, hogy az Ural hegye körül most lakó népek, az Oroszok által Ugrits-oknak neveztetnek, és: magyar dialectuson beszélnek.” (A melegen elparentált Orlay egyébként ekkor még mint a nyezsini főgimnázium igazgatója élt és működött!)

³²⁹ Minősítési ív p. 19.

³³⁰ Uo.

³³¹ Uo.

³³² Uo. p. 20.

A nyezsini „felsőbb tudományok gimnáziumának” két monográfusa, N. A. Lavrovskij³³³ és N. V. Kukolnik³³⁴ alapos értékelését nyújtják Orlay gyakorlati és elméleti téren kifejtett pedagógusi tevékenységének. Mindketten rendkívül képzett, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal felruházott embernek tartják Orlayt, de politikai felfogásáról semmit sem mondanak.

Az irodalomtörténész Iofanov kitűnő Gogol-életrajzában³³⁵ igen meggyőző adalékokat találunk erre vonatkozólag. Iofanov elbeszéli, hogy Orlay 1825-ben milyen szakvéleményt adott Siskov kultuszminiszternek az iskolaügy megszervezésével kapcsolatos körlevelére. „Orlay szakvéleménye nem csupán a szerző mély tudományos szakértelméről tanúskodik, hanem progresszív, demokratikus meggyőződéséről is. Orlay e művében mint a felvilágosodás szószólója lép fel, aki az általános népoktatás szükségességét hirdeti.”

Orlay a következőket írja szakvéleménye bevezető részében:

„Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudva tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna... úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkori akadályát szolgáltatná az oly végzetes könnyelmű, feslett életmódnak és ebből következően az ország valamennyi osztálya a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne.”

Iofanov kiemeli, hogy bár e nézetek nem egy vonatkozásban Orlaynak az aufklárizmus szellemében végbement neveltetése nézeteit tükrözik, mégis – a továbbiak megvilágításában – igaz képét nyújtják demokratikus meggyőződésének.

„Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? – teszi fel a kérdést Orlay. – Vajon mi ne tudnók, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznék? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasra a gazdagok s rangosak fölé?”

³³³ N. A. Lavrovskij: Gimnazija viszih nauk v Nyezsinye. Kiev, 1879. p. 145.

³³⁴ N. V. Kukolnyik: Licej kny. Bezborodko. Sztpv., 1881. pp. 189–205.

³³⁵ p. 268. skk.

Orlay hosszasan fejtegeti annak helytelenségét, hogy a nemesség nem tűri a nemesi és paraszti gyermekek együttes oktatását és heves szavakkal tör ki e maradi nézetek ellen. Mint Iofanov írja, „az önkényuralmi-jobbágytartó rendi viszonyok között Orlay nézetei igen haladó álláspontot képviseltek”. Iofanov kiemeli, hogy Orlay nemcsak elvi síkon, hanem gyakorlati vonalon is keresztülvitte nem egy progresszív elgondolását. Így – ami szinte példa nélkül állt ebben a korban – bevezette a teljesen szabad vitát a tanári konferenciákba és megkívánta, hogy az ő intézkedéseit is szabadon megkritizálják.

1826. augusztus elsejéig vezeti a nyezsini Bezborodko főgimnáziumot és ekkor – saját kérésére – áthelyezik az egyetemekkel azonos jogállású odesszai lyceum igazgatói állásába,³³⁶ melyet a francia forradalom elől odamenekült Richelieu alapított odesszai kormányzókorában.

Nyezsini évei azonban – túlmenően a fenti adatokon – nemcsak a magyar–oroszc kapcsolatok kultúrhistoriai és orvostörténeti emlékeihez tartoznak, hanem ugyanekkor eddig nem ismertetett érdekes részletét jelentik a magyar–oroszc irodalomtörténeti kapcsolatoknak is.

A maga korában hírneves, privilegizált jogállású nyezsini gimnáziumban kapta neveltetését az ifjú Gogol is és bár szüleikhez írt leveleiben olykor kissé csúfondóroslan emlékezett meg igazgatójáról,³³⁷ mégis Orlay keltette fel benne az érdeklődést a kárpátaljai orosz nép iránt,³³⁸ ami nem egy művében felejthetetlen nyomot hagyott.³³⁹ Orlay ezekben az években kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott a kárpátaljai oroszországi ismertetése terén és lelkes propagátorává vált kulturális felemelésüknek. Egészen természetes, hogy diákjainak bőségesen nyújtott az őt mind erősebben foglalkoztató tárgykörből.

A fiatal Gogol élelátását semmi sem kerüli el, hamarosan felfedezi, hogy Orlay a tanárok civódása és egyéb okok miatt elkedvetlenedett és távozni készül. 1825. szeptember 30-án Gogol ezt írja anyjához:

³³⁶ Minősítési ív p. 20. – Bár Orlay élete utolsó szakaszában történészi érdeklődésével elsősorban a kárpátaljai oroszországi múltja felé fordult, mindvégig jelét adta régi hazája iránti vágyódásának és ragaszkodásának, aminek nyomait minduntalan megtaláljuk a vele kapcsolatos feljegyzésekben. Nesztor Vasziljevics Kukulnyik, a híres orosz színműíró fivére – aki évekig Orlay tanítványa volt – visszaemlékezéseiben két ízben is helyet szentel Orlay feltörő honvágyának. – Szentpétervárott az egyik színházban az idősebbik Kukulnyik-fivér „Emerik” című drámáját adták. „A második felvonásban a díszletek igen élethűen ábrázolták Magyarország fővárosának, Budának látképét. Amikor felhúzták a függönyt, Orlay és Lódy olyan izgatottak lettek, hogy nem tudtak helyükön maradni, felugrottak székből és felkiáltottak: Buda! Buda!” Kukulnyik leírja azt is, hogy Orlay szívesen hallgatta zongorajátékát. Néha, ha belefeledkezett a zenébe, csak ennyit szolt: „ita!” – ami annyit jelentett: „játsszad az én magyar muzsikámat!” És ilyenkor – írja Kukulnyik – el kellett játszanom annak a magyar motívumnak minden létező variációját, melynek konyhalatin-szövege a következő volt: „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.” (Kukulnyik id. műve)

³³⁷ Piszjma N. V. Gogolja. I. köt. Sztpétervár, 1902. p. 4., majd a VIII, XV, XXIII, XXIV, XLI, XLIII, XLVIII, XLIX, LIII sz. levelek, melyekben Gogol Orlayról megemlékezik.

³³⁸ Lásd Popovics id. műve

³³⁹ Pl. a „Szörnyű bosszu”-ban.

„Orlay Iván Szemjonovics még nem készül Pétervárra, ahonnan – mint mondja – mind ez ideig nem kapott utasítást a minisztertől és nem tudja, mit várhat attól. Nem tudom, anyácskám, hogy igaz-e az a hír, hogy Pétervárott tábormok-orvosi hely várja őt; ha a hír igaz, úgy írd meg nekem.”

Az író szülei is jól ismerték Orlayt, és Gogol mint a család barátjáról ír róla szüleihez.³⁴⁰ 1826. május 14-i levelében pedig közli, hogy Orlay lelkére kötötte: adja át üdvözlését a szülőknek, azzal, hogy semmi okuk sincs aggodalmaskodni fiuk miatt.³⁴¹

1826. január 15-én a cár felveszi a valóságos államtanácsosok sorába,³⁴² 1826. december 3-án pedig adományt kap háromezer gyeszjátyin területű nagyoroszországi földbirtokra (addig csak egy kis tanyát mondhatott magáénak – éppen Mirgorod mellett).³⁴³

³⁴⁰ „Direktor zse vám izvestnij, doktor Orlaj, kotorij bül v Kibencah” – VIII. sz. leveléből. – Kibinci = a Gogol-család birtoka.

³⁴¹ A tanár és tanítványa közötti kapcsolat szép rajzát kapjuk Gajecikij Jurij – Gogol egyik életrajzírója – művében (Gogol. Biograficseszkaja povesztij. Gyetygiz, 1954), mely egyben emléket állít Orlay progresszív szellemű pedagógusi tevékenységének is.

„Orlay Iván Szemjonovics derék, jószívű ember volt, szelíd és megértő, akit a líceum diákjai nagyon szerettek. Valahol Poltava környékén, közel a Gogol-család birtokához, kis birtokkal rendelkezett, inkább csak afféle tanyával. Ez a körülmény okot szolgáltatott Nikosának (*Gogol beceneve – TL*) arra, hogy igazgatóját szomszédjának tekintse. És minthogy Orlay Iván Szemjonovics mindig ellágyult és meghatózott, amikor felrévlett előtte a falucska, kis kertje és méhese, a kis Gogol mindig, ha megkésve érkezett meg a szünidőből (ami nem egyszer megesett vele), mindig tisztelettudóan átadta Orlaynak a szülők üdvözlését és ilyenkor néhány kitalált részletet közölt az igazgató úr tanyájának állapotáról. Iván Szemjonovics megköszönte a híreket, elérzékenyült és megfélekedett arról, hogy megdorgálja a fiút.

– Zdrávsztvujtye, Iván Szemjonovics – szólalt meg Nikosa és megállt a küszöbön.

– Isten hozott, Nikosa. No mi újság?

– Édesapám megbízott azzal, hogy átadjam tiszteletének nyilvánítását. Ugyanezzel bízott meg édesanyám is.

Iván Szemjonovics arca felragyogott.

– Köszönöm fiacskám, köszönöm – válaszolt mosolyogva. – Ha írsz szüleidnek, ne feledkezz meg arról, hogy üdvözlöm őket. Jó egészségben van a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna?

Persze a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna kitűnő egészségnek örvendeztek és ehhez járult még a sok jókívánság Ivan Szemjonovics címére, a köszönet a fiú helyes neveléséért, a csodálkozás Nikosa gyors előmetele fölött, ami természetesen a bölcs Iván Szemjonovics iskolavezetésének köszönhető és így tovább és így tovább a lehető legtiszteletteljesebb hangon.

– Köszönöm, fiam, nagyon köszönöm – válaszolt az olvadozó Iván Szemjonovics. – Hamarosan elnézek a birtokocskámra. És akkor feltétlenül ellátogatok hozzátok is, hogy személyesen tegyem tiszteletemet a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna előtt.

És ezzel kezdetét veszi a költészet. Iván Szemjonovics elérzékenyült, Nikosa pedig pazarul adagolt színekkel festette le az igazgató úr tanyájának csodálatos állapotát. Gogol Nikosa annyira belemelegedett saját elbeszélésebe, hogy végül is Orlay megalégtelte: »No, sok lesz a jóból, barátocskám!« Mindamellet megérett az idő ahhoz, hogy Nikosa előállhasson kérésével.

Persze, hogy Orlay nem tudta megtagadni a kedves fiú kérését és nyomban kiadatott mindent, amire Nikosa vágyott: táblát, meg vásznat az iskolai színelőadások díszleteihez.”

³⁴² Minősítési ív p. 20.

³⁴³ Uo. p. 1. old. – A Gogol-család és Orlay szomszédtságáról Iofanov is megemlékezik, könyve 273. oldalán: „A Gogol-család és Orlay közötti baráti kapcsolatok már akkor alakultak ki, amikor Orlay még nem volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Orlay Gogol szüleivel nyáron ismerkedett meg, Kibinciben. – – – Nyezsini évei alatt Orlayt mindig érdekelte Gogol előmenetele, gyakran beszélgetett vele, orvosi kezelésben részesítette és tanácsokkal látta el személyes ügyeiben is. – – – Orlay a Gogol-szülőkhöz írt leveleiben úgy jellemezte gyermeküket, mint igen tehetséges és fürge észjárású ifjút, akiből csak a kitartás hiányzik. 1824. március 28-án

Krausz Godofréd László munkájában megemlíti, hogy Orlay 1827-ben is írt levelet Magyarországra és ebben Balugyánszky pályafutásáról is megemlékezett.³⁴⁴

Vezetése alatt az odesszai lyceum a legkitűnőbb főiskolák egyikévé vált. Innen is megtartotta jó kapcsolatát a 'Magyar Kurir'-ral, mely 1828-ban³⁴⁵ így számol be Orlay működéséről:

„Minek előtte az Orosz Tsászárné Odesszát elhagyta és Sz. Péter-várába visszatért, Odesszában minden nevezetes intézeteket és más nézni valókat megvizsgált, ős mindenütt nyilvánvaló bizonyosságait mutatta annak, hogy valamint a nemzeti tsinosodásnak tudományos világosodásnak előmenetelét óhajtja, úgy azokat is, kik abban munkálkodnak, megkülömböztetni kívánja. Sept. 16-dikán a Richelieu nevet viselő Licéumot látogatta meg a Tsászárné, ahol ezen intézetnek fő-felvigyázója, Gen. Gróf Vitt és a Licéum Direktora, valóságos Státus Tanácsos Orlay (Hazánk Érdemes Fija Bereg Vármegyéből) Urak által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Ő Felsege 's az Oskolákat is rendre járván, nevét az Intézet könyvtárában levő Licéum Emlézetkönyvébe a bold. Sándor Tsászár és Felseges Férje neve után beírta, és az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve Gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy meglepedését nyilatkoztatta ki”.

Orlay az odesszai főiskola vezetése mellett a kormányzósági cenzor tisztségét is ellátta. Ez irányú tevékenységét érdekesen jellemzi Anton Florovszkij cikke.³⁴⁶

A magyar tudományosság nagy oroszországi hírvivője, a kölcsönös tudományos kapcsolatok korai tudatos előmozdítója, aránylag fiatalon, 59 éves korában halt meg 1829. február 27-én Odesszában, mint arról a „Szevernája Pcsela” gyászjelentése tudósít.³⁴⁷

Orlay ezt írja Gogol édesatyjának: »Mélyen tisztelt uram, legkedvesebb barátom, Vaszilij Afanaszjevics! Tudom, mennyire szereti fiát, ezért mindenek előtt arról tudósítom Önt, hogy a gyermek egészséges és jól tanul. Kár, hogy olykor bizony lusta, de amikor megembereli magát, a legjobbakkal vetekedik, ami szintén kiváló képességeiről tanuskodik«.

Iofanov azzal zárja le következtetéseit, hogy Orlay – ez a haladó szellemű, kiváló erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező férfiú igen jó hatást gyakorolt Gogol fejlődésére.

Kukolnyik – idézett munkájában – leírja, hogy Gogol, alsódiák-korában valami csínytet követett el, mely miatt fenyítésben akarták részesíteni. Gogol erre velőtrázó kiáltásban tört ki és ezt sehogy sem akarta abbahagyni, mire a megrémült diákok megragadták és bevitték a betegszobába. Gogol oly élethűen utánozta a hirtelen megzavarodottságot, hogy Orlay nyomban lesietett a „beteghez” és naponta többször is kezelésben részesítette. Két heti eredményes gyógykezelés után Gogol tökéletesen „meggyógyult” – és megszabadult a csíny következményeitől is.

³⁴⁴ Krausz Godofréd László: A nagyváradi tanintézetekre vonatkozó történelmi és statisztikai adatok. Nagyvárad, 1867. Ny. Hügel O. p. 91.

³⁴⁵ Magyar Kurir, 1828. No. 31. pp. 253–254.

³⁴⁶ Karpatszki szvet, 1928. No. 9. pp. 332–339.

³⁴⁷ 1829. No. 33.

Haláláról a magyar sajtó rendkívül gyorsan április 25-én adott hírt.³⁴⁸ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal jóformán az utolsó napig sem szakadtak meg, amiről Besse János Károly magyar orientalista és őshazakutató – aki nemzeti közadakozás révén indulhatott kaukázusi útjára – feljegyzései is tanúskodnak:³⁴⁹

„Orlay Úr nem várta érkezésemet, e’ Világból butsut vett, tehát az ajánló levelet, a’mellyet Bécsből hoztam magammal, Elyseumba küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert a’mint mondják, sok jegyzései voltak neki a Caucazusi lakosok eránt, ezt valóban jó volna Nemzeti Történeteink’ felvilágosítására bár melly áron is megszerezni”.

Felesége, aki már korábban elhalt, orosz asszony volt. Fiai – Mihály, Sándor és András – korán orosz katonai szolgálatba léptek és – Jerney János 1845. évi odesszai tudósítása szerint – már magyarul sem tudtak.³⁵⁰

Orlay János munkásságának, orvosi, szakirodalmi és egyéb tudományos tevékenységének részletes ismertetése az oroszországi magyar orvoskivándorlást rendszeresen feldolgozó és ismertető munkára vár.

³⁴⁸ „Orlay János hazánkfiá, valóságos b. t. Tanácsos Orosz Birodalomban, és a Richelieu Lyceum Directora Odesszában, ott Mart. 11-én meghalt.” (Hasznos Mulatságok, 1829. I. fév. No. 33.)

³⁴⁹ Uo. II. fév. No. 3.

³⁵⁰ „Odesszában két törzsökös magyar mesterlegényt, egy öreg székelyt és három erdélyi (szász) megtelepedett vagyonos családot leltem... Az 1825-ben (?) ott elholt Orlaynak maradékát, ámbár büszkén emlegetik magyar származásukat, már azoknak tartani nem lehet, orosz hadi szolgálatban lévén férfi-maradékinak ketteje” (Magyar Academiai Értesítő, IV. év, p. 151.). – Egyébként mind a három fiú tábornokságig vitte az orosz hadseregben.

Munkám során többször fordultam útbaigazításért Varga Endre és Szilágyi László történészekhez. Szíves és hasznos útmutatásaikért fogadják ezúton is hálás köszönetemet.

Koritáry György³⁵¹

Társszerző: Schultheisz Emil

Koritáry György 1772. április 6-án született,³⁵² a Hont megyei Korponán.³⁵³ Az ősi városkában szépszájú törzsökös polgárság élt, és ehhez tartozott a Koritáry család is, mely kereskedőket, iparosokat és evangélikus lelkészeket adott Korponának.

Miután a gimnáziumot szülővárosában elvégezte, a felvidéki protestáns diákok szokása szerint Németország egyetemen kívánja tanulmányait folytatni.

1797. augusztus 31-én kérelemmel fordul a Helytartótanácshoz. Ebben előadja, hogy „alulírt ágostai hitvallású egyetemi hallgató, miután az alsó és magasabb iskolákat hazai földön elvégezte, Németország egyetemeit, különösen a jénait óhajtván látogatni, hogy ott egyrészt az élethez szükséges és hasznos egyéb tudományokban érjen el nagyobb előrehaladást, másrészt, hogy a teológiai tudományokban szerezzen fokozott jártasságot, alázatosan kéri a Helytartótanácsot, kegyeskedjék részére a jénai egyetemre szóló és ott három évi tartózkodásra jogosító útlevelet kiállíttatni és kiadni”.³⁵⁴

A Helytartótanács 1797. szeptember 5-i ülésén tárgyalja a kérelmet és kedvező döntést hoz. Ezután rövidesen útra kel, és ebben a tanévben már a jénai egyetem hallgatói között találjuk, mégpedig az orvoskaron és nem a teológián.³⁵⁵

Jénai tanulmányai eredményeit részleteiben nem ismerjük. Szerepléséről is csak annyit tudunk, hogy tagja volt a jénai Mineralogische Societätnek, mely túlnyomóan magyarokból és oroszokból állt.³⁵⁶

A XVIII. század kilencvenes éveit a jénai egyetem virágzásának ideje volt. Az egyetem szellemi élete – mint Hagen írja – Goethe befolyása alatt állott.³⁵⁷ Az egyetem akkori tanárai

³⁵¹ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Koritáry György. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 164–177.

³⁵² Archiv der Universität Wien, 1958. június 26-án kelt 446/58. sz. szíves közlése, melyért köszönetet mondunk dr. Franz Gall levéltárosnak; továbbá MOL, helyt. oszt.; dept. litt. pol. 1797 fons 14, pos. 43.

³⁵³ Korpona akkor Zólyom megyéhez tartozott. A korponai anyakönyvben egyébként azért nem szerepel, mert ott evangélikus anyakönyvet csak 1783 óta vezettek (Statny Archiv v Radvani SA–258/58 sz. szíves közlése).

³⁵⁴ „Georgius Koritáry, Carpona-Zoliensis studiosus, Aug. confessioni addictus. Pro passualibus eidem ad Academiem Jenensem proficisci cupienti, pro trium annorum ibidem trahenda mora...” MOL, helyt. oszt. dept. litt. 1797. pol. fons 14, pos. 43.

³⁵⁵ Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp., 1890. Akadémia. p. 88, 149. (Magyarországi tanulók külföldön I.)

³⁵⁶ Benedek Klára: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez. Bp., 1942. Danubia. p. 18.

³⁵⁷ Benno von Hagen: Geschichte der Medizinischen Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jena,

között nem kisebb egyéniségekkel találkozunk, mint Hufeland, Loder, Nicolai, Faselius és Stark. Nem hiába írta Schiller: „Zum akademischen Leben ist Jena der beste Ort”.³⁵⁸

Az egyetem tanárai közül nyilvánvalóan nagy hatással volt Koritáryra – az orvostörténelem későbbi tanárára – Christian Gottfried Gruner (1744–1815), aki az orvostudomány egyik legelső historikusa. Gruner 1773 óta volt az elméleti orvostan és a (botanika rendes tanára Jénáiban.³⁵⁹ 1782-től kezdve adott elő orvostörténelmet. Jelentősége különösen abban áll, hogy nem az addig divatos biográfikus orvostörténelmet művelte, hanem a betegségek historikusa volt. Ő a megteremtője a modern orvostörténelmi előadásoknak s ebben kétségkívül mestere volt Koritárynak. Előadásait, melyeket *Historia Medicinae* címmel hirdetett meg, saját jegyzeteiből (*ex plagulis suis, libellis propriis usus*) tartotta – mint később Koritáry.³⁶⁰ Hippokratésztől egészen a kortárs Tissotig az egész orvostörténelmet felölelte előadásaiban,³⁶¹ így Koritárynak módjában állt teljes képet kapni e tárgykörben.

Néhány szemeszter után tanulmányait – a kor szokásainak megfelelően – más egyetemeken, Lipcsében, Halleban és Würzburgban folytatta³⁶² és végül Bécsben fejezte be. Itt Frank professzor (aki később maga is Oroszországba vándorolt ki) megbízásából és az egyetemi tanács hozzájárulásával előadásokat tartott a terápia tárgyköréből, mely akkoriban igen közel állott a farmakológiához,³⁶³ másik későbbi szaktárgyához.

Bécsi szigorlatairól a *'Catalogus Medicinae doctorum ab 1752 usque ad 1821 rigoroze examinatorum'* a következőket őrizte meg számunkra: „14 April in primo examini sat bene, in secundo idem sufficienter”.³⁶⁴

Orvostudorrá a bécsi egyetemen³⁶⁵ 1801. június 15-én promoveálták. A szemészmesteri vizsgát ugyanott tette le 1801. június 22-én „sat bene” eredménnyel.³⁶⁶ Diplomáinak megszerzése után nyomban hazatért Magyarországra. Tíz hónapig Selmecebányán működött,³⁶⁷ majd Pestre költözik.³⁶⁸ Általános orvosi gyakorlata mellett elsősorban szemészettel foglalkozik.

Hazánkban a szemészet e korban már intenzíven művelt tudomány, jóllehet a szemészorvosok száma még csekély. Az orvosi fakultáson, annak alapításától kezdve egészen

1958. G. Fischer. p. 268.

³⁵⁸ Schiller Reinwaldhoz intézett levele, 1790. máj. 15. (lásd: Hagen id. műve p. 268.)

³⁵⁹ Hagen id. műve p. 316.

³⁶⁰ Uo. p. 317.

³⁶¹ Uo.

³⁶² „Medicinskij fakul'tet harkovszkovo unyiverszinyeta” p. 85.

³⁶³ Uo.

³⁶⁴ Uo. p. 86.

³⁶⁵ *Acta facultatis medicae, 1776/1802.* p. 667.

³⁶⁶ *Catalogus Chirurgorum ab 1751 usque ad 1822 rigoroze examinatorum sub lit. K.*

³⁶⁷ MOL, helyt. oszt., dept. litt. pol. 1802, fons 9, pos. 229.

³⁶⁸ Uo.

1804-ig a sebészet tanárai tanították a szemészetet is. Első előadója Plenck József Jakab volt, akinek nagyszámú, nyomtatásban megjelent orvosi szakmunkája között előkelő helyet foglal el a híressé vált és több nyelvre lefordított szemészeti tankönyve. E könyv – *'Doctrina de morbis oculorum'* – 1777-ben jelent meg Bécsben.³⁶⁹ Hivatalos tankönyve volt ez nemcsak a nagyszombati, illetve később budai, majd pesti egyetemnek, hanem a bécsinek is. Koritáry tehát bécsi szemészeti tanulmányai során magyarországi könyvből tanulta a szemészetet.³⁷⁰

A kor szemészeti irodalmának másik jelentős magyarországi műve Trnka Vencel *'Historia Ophtalmiae omnis aevi observata medica continens'* című könyve, mely Budán, 1783-ban jelent meg.³⁷¹

A XVIII. század végétől a nagyszombati, illetve budai, majd pesti fakultáson kívül a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben is adtak elő szemészetet. Professzora 1791-től 1812-ig müllersheimi Molnár János volt.³⁷²

A pesti egyetemen – a bécsit jóval megelőzve – 1801-ben létesült az első szemklinika.³⁷³ Alapítója és igazgatója Stáhly György volt.

A jó szemorvos-képzésnek tehát megvolt minden feltétele hazánkban.³⁷⁴ Az egyetemi képzettségű szemorvosok mellett azonban a XVIII. század második, sőt a XIX. század első felében is igen nagyszámú, jórészt balkáni szerb és görög, olasz vándor okulista járta az országot. Noha elvétve közöttük is akadtak tehetséges és ügyes kezű okulisták, akik a hályogoperálás különféle módjait gyakorolták eredményesen,³⁷⁵ azonban nagyobb részük mégis közönséges kuruzsló volt. Hatóságaink nemcsak, hogy eltűrték ezeknek a vándor

³⁶⁹ Jos. Jac. Plenck: *Doctrina de morbis oculorum*. Viennae, 1777. Apud Rud. Graeffler. M. 219, 4 p. – Plenck szemészeti könyve németül 1778-ban jelent meg Wasserberg fordításában, J. J. de Santa Anna 1793-ban portugál nyelven adta ki, angolra W. Rowley fordította, *'Treatise on the principal diseases of the eyes'* címmel mint sajátját adta ki (London, 1790). Vö.: Bartók Imre: *A magyar szemészet története*. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. p. 57.

³⁷⁰ Högyes Endre (szerk.): *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről*. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával. 122 képpel és két színes táblával. Bp., 1896. Eggenberger. p. 120., továbbá Julius Hirschberg: *Zbl. f. prakt. Augenheilkunde*, 1910. p. 1. skk.

³⁷¹ Trnka másik, akkoriban sokat forgatott szemészeti műve 1781-ben (németül 1790-ben) jelent meg, *'Historia amauroseos omnis aevi observata medica continens'* címmel; vö.: Gyórt Tibor tanulmányával: *Orvosi Hetilap* 46 (1902) p. 41.; valamint Bartók Imre id. műve p. 59.

³⁷² Vö. Bartók Imre id. műve p. 66.; Molnár János igen népszerű szemorvos lehetett, mert a *'Magyar Hirmondó'* Gutten József szemészorvosról szólva azt írja, hogy azzal a szándékkal végezte tanulmányait Prágában és Bécsben, „hogy ollyatén hasznos Szem-Orvos lehessen belőle Magyar-Országban, mint a' minémű Doktor és Kolozsvári Professzor Molnár úr Erdélyben” (lásd: *Magyar Hirmondó*, 1793. jún. 25.)

³⁷³ Bartók Imre id. műve

³⁷⁴ Szemészmesteri (magister oculisticae) diplomát orvosdoktorok vagy sebészmesterek szerezhettek. Ehhez szükséges volt a szemészet tanárától nyert kitűnő bizonyítvány, valamint két szigorlat letétele.

³⁷⁵ A vándorszemészek egyike-másika igen nagy hírnévnek örvendett. Közülük nem egy tudományos szempontból sem lebecsülendő. Jacques Daviel (1696–1762) és Johann Heinrich Jung-Stilling (1740–1817) vándor-okulista névét pl. a szemészeti műtéttan örököltette meg. Vö.: Magyar-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 83. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.)

okulistáknak a működését, hanem az 1755. évi rendelettel még díjszabásukat is hivatalosan megállapították.³⁷⁶ Azonban a század utolsó évtizedében a helyzet megérett a rendezésre.

Az 1791. évi, ún. Lex Patria-törvény „De negotio sanitatis” kezdetű fejezetének tizedik szakasza rendszeresíti a szemorvosi (oculista) állást. Eszerint „azért, hogy a vakság veszedelme elleni segítség az ország határain belül megadassék, az ország minden területében oculistát kell alkalmazni, aki fizetését a megyétől kapja”.³⁷⁷ A Helytartótanács 1798. november 27-én országos szemészeti állás szervezéséről hoz határozatot. Azonban az országos szemész kinevezésére, Stáhly személyében, csak 1802. szeptember 29-én került sor.³⁷⁸

Amikor Stáhly György, a sebészet, szülészet és szemészet professzora, egyben országos szemész, 1802. október 26-án meghalt, Koritáry – alig egy hónappal Stáhly halála után – anélkül, hogy megvárta volna a megüresedett állás betöltését célzó pályázat kiírását, beadvánnyal fordul a Helytartótanácsához. E folyamodványában nem kevesebbet kér, mint hogy pályázat meghirdetése nélkül, rövid úton őt nevezzék ki országos szemésszé.

Kérelmében, melyhez orvosi és szemézmesteri okleveleit csatolja, előadja, hogy több, mint harminc szürkehályogban szenvedő betegnek adta vissza szeme világát.³⁷⁹ (...)

Mint az előrelátható volt, az országos szemészi állásra meghirdették a pályázatot, 1803. november 7-i lejáráttal.³⁸⁰

Öt pályázó jelentkezett: Peterka József, Ágoston Elek, Koritáry György, Stiller György és a berlini Flemming Frigyes orvosdoktorok, illetve szemézmesterek.

A pályázatot főként Győry Tibor és Bartók Imre nyomán ismertetjük, kiegészítve Koritáry idevágó levéltári anyagának részleges adatfelhasználásával.³⁸¹

Noha az országos szemészi állás 1802 óta lényegében külön státust kapott – bár Stáhly György személyében egyesült a szemészet professzora és a Protooculista Regni – a pályázatban nem tettek éles különbséget. Az országos szemészi pályázott, mint „Cathedra

³⁷⁶ Franciscus Xaver Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. III. Sectio 3. Budae, 1860. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 853.

³⁷⁷ Bartók Imre id. műve p. 67.

³⁷⁸ Az országos szemészeti teendőket Stáhly addig mint a kar szemészprofesszora látta el. 1799-ben a 'Magyar Hirmondó' így ír róla: „...nagy tapasztalású és szerentsés munkálkodású Szem-Orvos is lévén Stáhly Professzor Ur, már esztendőktől fogva harminznyszolt ügyefogyott vakoknak vette le a' hályogot szemeikről, 'adta vissza nékiek ingyen minden jutalomkínálás nélkül, a' látás nagy kintsét, melly nélkül az élet tsupa halál...” (Magyar Hirmondó, 1799. szept. 3.). 1802-től Stáhly a „Protooculista Regni” címet viselte. Vö.: Győry Tibor: Az orvostudományi kar története. 1770–1935. Bp., 1936. Pázmány Péter Tudományegyetem. p. 147.

³⁷⁹ Lásd: MOL, helyt. oszt. dept. litt. pol. 1802., fons 9, pos. 229. – Idecsatoltan találjuk Koritáry két oklevelét is, az egyikből kitűnik, hogy a június 22-i sikeres vizsgát tanúsító szemézmesteri oklevelet Samuel Augustin dékán írta alá.

³⁸⁰ Franciscus Xaver Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. III. Sectio 2. Budae, 1855. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 49.

³⁸¹ Győry Tibor id. műve pp. 227–228.; Bartók Imre id. műve pp. 76–77.

oculistae regni”-t, a szemklinikai igazgatói állással együtt, az egyetem hirdette meg.

Koritáry november 7-én nyújtja be latin nyelvű pályázatát. Ebben leírja, hogy már külföldi tanulmányai alatt is csak az a cél lebegett szemei előtt, hogy miután az egész orvostudományban, de elsősorban a szemészetben kiképezte magát, visszatérjen honfitársai körébe és munkásságának gyümölcseit az édes haza élvezze. Hosszasan ecseteli a tantárgyak önállósításának üdvös mivoltát, a szemészet különlegesen bonyolult művészetét, majd fokozatosan rátér azokra az érveire, amelyek alapján a katedrát elnyerni reméli:

„Jóllehet ... lelkemben teljes mértékben azt a meggyőződést vallom, hogy csak az arra méltó érdemeket szokta jutalom követni és – elismert bölcsességénél fogva – a nagytekintetű orvosi kar a lehető legnagyobb mértékben tartani fogja magát ezen elvhez a tudományos dolgok intézésében, mindamellet mi sem gátol abban, hogy röviden a nagytekintetű kar ítélete alá bocsássam alázatos érveimet, amelyek alapján leginkább óhajtanám elérni, hogy a szemészet nyilvános tanári állásának tisztét a többi pályázó előtt elnyerjem.

Ezek: 1) Ennek a hazának vagyok a fia; mint ilyen jártassággal rendelkezem a haza nyelveiben, ami a legnagyobb mértékben szükséges ezen állás helyes betöltéséhez; 2) A bécsi császári királyi egyetemen szabályszerű orvosdoktorrá és szemézmesterré avattak, amiről idecsatolt okleveleim tanúskodnak; 3) Két évnél hosszabb ideje részesítem a szegényeket – minden megkülönböztetés nélkül – segítségben és közben mind Selmec szabad királyi városban, mind pedig Pesten több mint száz szembajban szenvedő embertársamnak adtam vissza műteti úton, szerencsésen a látását. Ennek igazolására a nagytekintetű kar elé terjesztem tíz személy hitelt érdemlő bizonylatát, nem is említve azt a számos műtétet, amelyeknek saját birtokain Sándor gróf őnagysága volt tanúja.

Mindezek alapján ezennel felajánlom, ha nem is túlságosan nagy, szolgálatomat a nagytekintetű karnak és alázattal kérem, kegyeskedjék a tudományos ügyek intézésében tapasztalt bölcsességével ezen alkalommal is elősegíteni törekvésemet, mely egykor a hazának nem csekély hasznára lesz.”³⁸²

³⁸² MOL, helyt. oszt. litt. pol. 1803, fons 9, pos. 256. – A pályázatra vonatkozó részletek lift. pol. 1803, fons 9, pos. 127 és 128 jelzetű fast.-ban található.

Nem érdektelen közelebről megsejlemlni ezeket a bizonyítványokat.³⁸³

Torone Antal pesti polgár, rézöntő bizonyítja, hogy sógorát, a 22 éves Härtell Vitus rézöntőt Stáhly dr. áprilisban eredménytelenül, majd Koritáry dr. október 31-én eredményesen operálta meg és megszabadította a jobb szemén levő hályogtól.

Vatsay Zsigmond bérlő szerint, miután hiába hívta meg dr. Stáhlyt és a bécsi szemorvosokat, hogy négy esztendeje vak feleségén segítsenek, végül dr. Koritáry mindkét szeme világát visszaadta neki.

Stettner József helytartósági titkár súlyos szembajban szenvedett, és mikor már szeme világának elvesztésétől kellett félnie, Koritáry doktor teljesen meggyógyította.

Lichtenwallner Ferenc pesti polgár és Grimm Lipót kelmefestő igazolják, hogy a 42 éves Prochaska Péter napszámos már két esztendeje teljesen világtalan volt; dr. Stáhly már lemondott meggyógyításáról; mint koldus tengette életét, amikor dr. Koritáry teljesen meggyógyította.

Bajtsy János, Szarvas város iskolamestere igazolja, hogy dr. Koritáry a hályog gyógyításánál személyválogatás nélkül mindenki számára rendelkezésre állt; így az ő balszeméről is fájdalommentesen távolította el a hályogot május 20-án. Bizonyítványában azt is kiemeli, hogy Koritáry az általa megoperáltakat állandóan látogatja, és mindenkor megfelelő orvosságokkal látja el. Állítását a Békés megyei főorvos is aláírásával igazolja.

Horváth Péter, a jász-kun kerület nótáriusa igazolja, hogy leánya a pupillában bekövetkezett szakadás és nagyobbodás miatt már a szemhéját sem tudta összecsukni és dr. Koritáry úgy megoperálta, hogy visszanyerte pupillája rendes nagyságát és ismét jól lát.

A budai tüzérezred kapitányának, fő- és alhadnagyának bizonylata arról, hogy miként gyógyította meg dr. Koritáry Ellenmuth József tüzerkáplár feleségének és más ezredbeli személyek hozzátartozóinak a szembajját, amikor Meinhardt, Maltzer, Streik budai, Stáhly, Hafner, Eckstein és más pesti orvosok már lemondtak a gyógyítás lehetőségéről.

Bizonylat arról, hogy a Nádasdy-gyalopezred volt katonája, Budai Antal az utolsó török háború óta több éven át félvak volt, majd teljesen elvesztette látóképességét, úgyhogy csak alamizsnából élt, de május hónapban Koritáry doktor teljesen visszaadta szeme világát.

Az egyetemi tanács a pályázat lefolyásáról részletes jelentést terjesztett a Helytartótanács elé.³⁸⁴

Az egyetem orvoskara, a tanulmányi bizottság és a Helytartótanács a pályázók közül Ágoston Eleket jelölte első helyen, de mégis helyénvalónak látták, hogy Koritáry „jó

³⁸³ MOL, litt. pol. 1803, fons 9, pos. 229. – Vö. még Bartók Imre id. műve

³⁸⁴ P. Lt. litt. pol. 1803, fons 9, pos. 256.

képzettségét, ügyességét, sikereit” méltatólag kiemelik. Sőt a kancellária Koritáry részére egy 300 forinttal javadalmazott új hivatalt óhajtott szerveztetni olyképpen, hogy Ágoston dr. maradjon állandóan Pesten a tanszéken, Koritáry pedig utazza be az országot és a helyszínen kezelje és operálja azokat a szembetegeket, akiknek nincsen anyagi fedezetük a felutazásra.³⁸⁵

De mihelyt a pályázat sorsának intézése az államtanácshoz kerül, esélyei teljesen összeomlanak. A Helytartótanács szerint még Koritáry „a szembajok operálásánál és gyógyításánál ügyességének sok nyilvánvaló bizonyítékát adta, és feltétlenül megérdemelte volna – ha csupán az országos szemészi állás betöltése forogna szóban –, hogy Ágoston Elek után őt jelöljék második helyen; minthogy azonban az országos szemészi állással egybe van kötve a szemészet egyetemi tanszéke is, mégsem hozza javaslatba, minthogy nem rendelkezik a tanári állás betöltéséhez szükséges előadóképességgel. Mivel azonban Koritáry Györgyről köztudomású, hogy operálásoknál különleges ügyességet tanúsít, és ezenfelül saját csekély jövedelme mellett otthonában állandóan élelemmel és lakással látott el néhány rászorultat és ezáltal ellenszolgáltatásra méltó különleges érdemeket szerzett, amiért is kívánatos, hogy az ilyen férfiút továbbra is megtartsuk a haza számára” – addig az államtanácsban Somogyi János államtanácsos már kereken kijelenti, hogy a 300 forint csak tanárok fizetésére fordítható, „nicht aber für derley vagabunden Okulisten” és Koritáryt közönséges sarlatánnak minősíti.

Ezek után nem is lehet csodálkozni azon, hogy az uralkodó 1804. március 8-án Ágoston Eleket nevezte ki – aki 1809-ig töltötte be az országos szemészi és egyetemi tanári állást, anélkül, hogy működésének bármi irodalmi nyomát hagyta volna az utókorra – azzal a toldattal: „Koritáry kérelme egyszerűen mellőztessék”.

Nem vitás, hogy Koritáry, alig két évvel diplomájának megszerzése után, túl nagy fába vágta fejszékét, amikor hosszú gyakorlat és tudományos munkásság nélkül ily magas állásra pályázott. De ennek mérlegelése kapcsán azt sem szabtad figyelmen kívül hagynunk, hogy dr. Ágoston, a sikeres pályázó is csak 1800-ban kezdte meg működését mint tanársegéd, és voltaképpen – bár szemészmesteri oklevéllel is rendelkezett – a belgyógyászat, majd a sebészet tanszéken dolgozott, tehát szemészgyakorlattal alig foglalkozott. Tudományos munkásságot pedig sem a pályázat előtt, sem a pályázat után nem fejtett ki.

Talán helyes úton jár következtetésünk, ha az elutasítás – vagy szabatosabban: a csúfos bukás – okát elsősorban inkább másutt keressük. Igaz ugyan, hogy 1782-ben a türelmi rendelet alapján két evangélikus professzor került az egyetemre, de ezeknek halála után rendelkezés történt, hogy „ennek a bajnak eleje vétessék” („damit dieses angefangene Übel

³⁸⁵ Egyhangúan Ágoston Eleket ajánlották kinevezésre, ennek ellenére csak Ágoston Eleket hozták javaslatba.

nicht weiter greife”), s attól kezdve 30 évig nem-katolikus személy nem is jutott tanszékhez.³⁸⁶

Ebben a megvilágításban egészen másképpen fest Koritáry elutasításának története. Rövid orosz biográfiái is arra utalnak, hogy vallási okok miatt nem kapta meg a katedrát.³⁸⁷ De a pályázatok sorsát egyébként is ekkor személyes összeköttetések, intrikák és nem mindenkor a nagyobb tudományos felkészültség döntötte el. Ezért erősen vitatható György Tibornak az a megállapítása, hogy „érthetetlen ma már, miként tudott Koritáry ekkora pártolásra szert tenni”.³⁸⁸ Hiszen amikor Lenhossék 1819-ben Bécsbe távozott, és megürült a pesti egyetem élettani tanszéke, Purkinje is beadta pályázatát a tanszékre. Az ő pályázatát is azzal intézte el a kari aligazgató, hogy „előadási módja sokszor homályos, kevésbé rendezett” stb. Ennek ellenére Purkinje világhírű fiziológus lett.³⁸⁹

A sóvárgott állást tehát Koritáry nem kapta meg és még csak reménye sem lehetett hasonló pozícióra Magyarországon a közeljövőben.

Rövid ideig még itthon folytatta orvosi praxisát. Egyéniségére és orvosi gyakorlatára bizonyos mértékig fényt vet az a hírlapi közlemény – ma inkább hirdetésnek mondható –, mely 1803 tavaszán jelent meg a Magyar Kurir hasábjain *‘A beteges szemű emberekhez szóló tudósítás’* címmel.

„Minekutánna én a’ mult esztendőben, a’ mellett is, hogy alkalmas és foglalatosságomhoz igen megkívánható szállásom nem volt, 32 nagyobb részint szegény embereknek szemeiket menttem meg szerentsésen a’ hályog által okoztatott vakságtól: most már olyan alkalmatosságra tettem szert, hogy mostantól fogva az egész nyáron által mindenkor 4 hályogos szemű betegek lakhatnak nállam illendő gondviselés alatt. Az olyan betegeknek, a’ kik papjaiktól vagy világi előljáróiktól való hiteles bizonyáglevél által megmutathatják szegény sorsokat, mint eddig, úgy ennekutána is ingyen ajánlom kész szolgálatomat. Lakásom van a’ régi Posta uttzában, a’ 22-ik szám alatt, a’ Staffenberg házában, a’ városi teatrommal által ellenben.

Koritáry György,

Orvos Doktor, ‘s a Bétsi

Cs. K. Universitásnál hites szemorvos”.

³⁸⁶ György Tibor id. műve p. 359.

³⁸⁷ Boljsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, 31. köt. p. 456.

³⁸⁸ György Tibor id. műve p. 227.

³⁸⁹ Vö. Josef Sajner: J. E. Purkinje. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) p. 121. skk.

Mai szemmel kétségtelenül reklám ízűnek érezzük ezt a közleményt, azonban abban a korban az orvosi hirdetés korántsem tartozott a ritkaságok közé.

Réz József doktor – Daday András szerint az első hazai gyakorló-szemésorvos – már 1791-ben a Magyar Kurir hasábjain hirdeti tudományát.³⁹⁰

„Réz József dr. valóságos magyar, Heves vármegyéből, Gyöngyös városában született; a’ ki ifjuságától fogva magát az Orvosi Tudományokban gyakorlotta, különösen pedig a’ Szemnek mindenféle nyavallyáiban, mellyeket rész-szerint külső és belső szerekkel, rész-szerint gyenge Operációk által gyógyítani szokott; mely nemes mesterségének már több esztendők előtt nem csak a’ Pesti Királyi Universitátnál, hanem külső országi Akadémiákon is számos próbáit mutatta, erre nézve adja tudtára a’ Közönségnek, hogyha valaki akárminemű Szemnyavallyában, ugymint külső vagy belső Hályagba szenvedne, tehát minden bizodalommal nálla magát jelentheti ... Ő peniglen mindeneknek kész szolgálatát ajánlja, sőt a’ szegényeket Istenért orvosolja. Többnyire lehet nála kapni bizonyos áron azon híres Angliai Balzsamot és ugyanolyan Szemvizet; a’ mellyek által öszölt öregségig a látások tisztasága minden hiba nélkül megmaradhat. Lakása a jövő Pünkösdig lészen Pesten az Hatvani Kapun kívül harmadik házban.”³⁹¹

Koritáry tudósítása tehát miben sem tért el a kor szokásaitól. A szemorvosi gyakorlat azonban úgy látszik, nem elégítette ki az ambiciózus fiatal orvost, különösen nem egy ilyen kedvezőtlen végződött pályázat után.

1804-ben – az oroszországi orvosképzés fellendülésének első időszakában – bécsi mesterét, Frank János Péter professzort az orosz kormányzat meghívja Moszkvába. Ő a jénai egyetemen igen sok orosz egyetemi hallgatóval ismerkedett meg, akik hazájukba visszatérve magas orvosi állásokat foglaltak el. Koritáry – akit nyilván nem annyira az elutasítás bántott, mint inkább az ahhoz fűződött rendkívül megszégyenítő „megállapítások” – 1805 nyarán útlevelet kér Oroszországba. A Helytartótanács 1805. szeptember 24-i ülésén foglalkozik Koritáry kérelmével és azt kedvező véleménnyel terjeszti fel a kancelláriához.³⁹²

³⁹⁰ Magyar Kurir, 1791. febr. 8.

³⁹¹ Daday András: Epizód a magyar szemészet történetéből. = Gyógyászat 72 (1932) No. 8.; Réz József orvosi tanulmányait a pesti egyetemen végezte. Önálló műve: Dissertatio anat.-physiol.-chirurgica de cataracta oculi. Pestini, 1791. (Györy Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. MOKT. p. 118.; vö. még Magyary-Kossa: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 219.)

³⁹² MOL, helyt. oszt. dept. pol. in gen., fons 3, pos. 319–320. Kifejezetten továbbtanulásról van szó: „... amplificarum Scientiarum causa, ut Russicas Neocreatas Universitates peragrare possit, Passuales pro tribus annis deservituras sibi elargiri supplicat”.

Ebben a beadványában nem tesz említést kivándorlási szándékáról, csupán három évre szóló útlevelet kér, hogy „tanulmányai kiegészítése céljából felkereshesse az Oroszországban újonnan létesített egyetemeket”. Azonban a kérelem a kancellárián elakad, érvei nem nyújtanak elegendő alapot az útlevél elnyeréséhez.

Csaknem egy esztendővel később, 1806 augusztusában már arra hivatkozik a kancellária előtt, hogy meghívást kapott a harkovi egyetem patológiai és terápiai tanszékére. A kancelláriai ügyintéző erre rávezeti kérelmére: „mihelyt kérelmező hivatalosan igazolja, hogy a harkovi tanszékot valóban elnyerte, útlevelét ki fogják adni”.³⁹³ Ez megtörténik és 1806 késő ősztől Koritáry már Oroszországban van.

Bár a harkovi egyetem hivatalosan már 1806-ban megnyílt, valójában a szabályos, teljes oktatómunka csak jó néhány évvel később vette kezdetét. Az első években inkább csak szervezőmunka folyt, korlátozott létszámú orvosképzéssel egybekötve.

Az egykorú orosz források tanúsága szerint teljes mértékben részt vett a később nagy hírnévre emelkedett harkovi egyetem orvoskarának szervezési munkálataiban. Igen nagy megbecsülésnek örvendett Harkovban és egyetemi munkássága mellett erősen részt vett a város társadalmi életében is. 1807-ben lerakja az egyetemi könyvtár alapjait.³⁹⁴ Minthogy tanszéke még nem veszi teljesen igénybe munkaidejét és erejét, elvállalja a harkovi milícia vezető-orvosi állását is.³⁹⁵ Ugyanebben az évben kérelemmel fordul az egyetemi tanácshoz, hogy ingyenesen gyógyíthassa a szembetegségben szenvedő szegényeket és evégből hírlapi közleményt tehessen közzé.³⁹⁶ Latin nyelvű előadást tartott *'De nexu studii medicinae cum studio philosophiae'* címmel, amelyben kifejtette, hogy az orvostudományban milyen helytelen kizárólag az empirikus módszer alkalmazása és lándzsát tört a természettudományok filozófiai alapon történő tanulmányozása mellett.³⁹⁷ Ez a beszéde nyomtatásban is megjelent.³⁹⁸

Noha – a fentiekből is kitűnően – Koritáry Oroszországban sem hagyott fel személyi gyakorlatával, a harkovi egyetemen szemészetet nem adott elő.

Az első Oroszországi szemésmesterek működéséről ugyan már a XVII. századból vannak adataink, az első szemészeti tanszékot azonban 1818-ban – a pestivel egyidejűleg,

³⁹³ MOL, kanc. oszt. 1806/7399. A július 30-án kelt iraton Koritáry már mint harkovi professzor szerepel: „Georgius Koritáry in Imperatoria Russica Universitate Charkowiensi medicinae professor, pro facultate munere hoc defungendi supplex est.”

³⁹⁴ Medicinszkij fakuljtyet harkovszkovo unyiverszityeta, p. 85.

³⁹⁵ Uo.

³⁹⁶ Uo. p. 86.

³⁹⁷ Russzkij Biograficseszkij szlovar „K” köt., p. 254.

³⁹⁸ Uo., továbbá Brokgauz Enciklopedicseszkij Szlovar, Vol. XVI. p. 954.

tehát Európában elsőként – szervezték meg a pátervári Orvosi Sebészi Tanintézetben.³⁹⁹ Azonban a szemészképzés e tanszék megnyitásáig sem hiányzott, mivel a szemorvosokat az orosz klinikai iskola szellemében a kórházi osztályokon képezték ki.

Koritáry szaktárgyai a harkovi egyetemen a gyógyszerertan, materia medica és orvostörténelem voltak. Mint az egyetem krónikájából kitűnik, a gyógyszerertant Tromsdorf alapján adta elő.⁴⁰⁰ Gyógyszerertanári minőségében kémiai analízissel is foglalkozott. Giese professzor 1807. augusztus 28-án előadást tartott a Kocsubej herceg birtokán feltört víz vegyi összetételéről. Ezt Koritáry és Sumljanszkij ellenőrizték és szakvéleményt adtak a víz egészségre hasznos voltáról.⁴⁰¹

Az orvostörténetet saját jegyzetei szerint tanította, mint egykori jénai mestere, Gruner.⁴⁰²

A harkovi egyetem dékáni méltóságát több ízben is viselte: 1807-ben, valamint 1808–1810 között. Őt megelőzően, 1805–1806-ban a nagy Sumljanszkij töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁰³

Az egykori pesti szemorvos emlékét nem sokáig őrizték Magyarországon. A 'Hazai Tudósítások'⁴⁰⁴ és a 'Neue Annalen'⁴⁰⁵ röviden megemlékeznek arról, hogy a harkovi egyetem tanára lett, a 'Tudományos Gyűjtemény'⁴⁰⁶ pedig felsorolja a „külföldön élt számos nagy hadi vezér, tudós, tanító és mives-mester magyarok” között. A Szentpétervárott élő magyar származású orosz államférfi, Balugyánszky Mihály pedig 1807. május 1-i, Magyarországra írt levelében mint magyar származású hírességről emlékezik meg Koritáryról.

1810-ben bekövetkezett korai halála megakadályozta abban, hogy tanszéki és egyéb tudományos működésével maradandóbb emléket állítson életének.

³⁹⁹ Boljsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, Vol. 31. p. 456.

⁴⁰⁰ J. Barthol. Tromsdorf pharmacologisches Lexicon, oder medicinische und chirurgische Heilmittellehre in alfabetischer Ordnung. Hamburg u. Mainz, 1800–1803. – vö.: Philipp Carl Hartmann: Pharmacologia dynamica. Vindobonae, 1829. pp. 30–31.; Tromsdorf a pesti orvosi karnak is tiszteletbeli tagja volt. Vö. Orvosi Tár 1 (1831) pp. 89–90.

⁴⁰¹ Medicinszkij fakultet stb., p. 85.

⁴⁰² Nyilvánvalóan téved M. J. Lahtin, amikor azt állítja, hogy „...Die erste Vorlesung über Geschichte der Medizin an der Moskauer Universität hielt laut den im Universitätsarchiv vorhandenen Dokumenten Prof. Koritáry (1807), und zwar nach eigenen Aufzeichnungen”. Lásd: Sudhoffs Archiv 22 (1929) p. 356.; Koritáry az orvostörténetet a harkovi egyetemen adta elő. A moszkvai orvoskaron legfeljebb mint alkalmi előadó szerepelhetett, mivel ott az orvostörténetet M. I. Szkiadan, majd I. P. Voinov adta elő Koritáry oroszországi esztendeiben. Vö.: D. M. Rosszijszkij: 200 ljet medicinszkovo fakultyeta moszkovszkovo gosz. Unyiverszityeta. Moszkva, 1955. p. 221.

⁴⁰³ Medicinszkij fakultet stb., p. 85.

⁴⁰⁴ Hazai Tudósítások 2 (1807) IV. pp. 30–31.

⁴⁰⁵ Neue Annalen, 1807. dec. pp. 268–269.

⁴⁰⁶ Tudományos Gyűjtemény 1 (1817) Vol. III. p. 153. OSzK Kézirattár, 781. Quart. Lat. t. VII.